

BEGRAVEN IN HET VERLEDEN

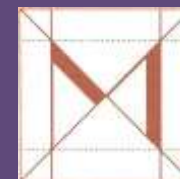
CULTUURHISTORISCH ONDERZOEK

Historische begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst

Onderzoek i.o.v. de gemeente Bronckhorst
oktober 2014

MONUMENTEN ADVIES BUREAU

COLOFON

Opdrachtgever

Gemeente Bronckhorst

Analyse en fotografie

drs. C.J.B.P. Frank

drs. J. de Jong

**Dit is een uitgave van het Monumenten Advies Bureau, Nijmegen,
Oktober 2014, copyright MAB Nijmegen 2014**

MONUMENTEN ADVIES BUREAU

drs. C.J.B.P. Frank

drs. F.A.C. Haans

mw. C.H.J.M. v.d. Broek

drs. J. de Jong

ing. G. Korenberg

mw. drs. M. Lemmens

mw. drs. L.F.M. Valckx

Bredestraat 1

6542 SN NIJMEGEN

tel: 024-3786742

fax:024-3792477

E-mail: Info@monumentenadviesbureau.nl /

Website: www.monumentenadviesbureau.nl

CULTUURHISTORISCH ONDERZOEK HISTORISCHE BEGRAAFPLAATSEN IN DE GEMEENTE BRONCKHORST

INHOUDSOPGAVE:

1	INLEIDING	6	5.2	Diverse stichtingen en organisaties.....	63
1.1	Historische begraafplaatsen: bijzonder erfgoed.....	6	6	FINANCIEN.....	69
1.2	Doel van het onderzoek.....	6	6.1	Inleiding.....	69
1.3	Welke begraafplaatsen zijn in het onderzoek opgenomen?	6	6.2	Overheid, subsidies	69
1.4	De cultuurhistorische analyses	7	6.3	Fondsenwerving bij erfgoedstichtingen en particulieren.....	69
1.5	Inspiratiedocument.....	7	6.4	Sponsoring.....	71
1.6	Herstel en restauratie	8	6.5	Zelf een stichting of fonds oprichten	71
1.7	Ambities	8	6.6	Nabestaanden	71
1.8	Samenwerking en input	8	6.7	Nieuw gebruik	71
2	BEKNOPTЕ HISTORIE VAN DE BEGRAAFPLAATSEN	10	7	ERFGOED VOOR IEDEREEN	73
2.1	Begraven in de kerk	10	7.1	Draagvlakvergroting	73
2.2	Nieuwe wetgeving en nieuwe begraafplaatsen.....	12	7.2	Informatievoorziening.....	73
2.3	Latere ontwikkelingen	13	7.3	Begraafplaatsen en ander erfgoed.....	73
2.4	Joodse begraafplaatsen	14	7.4	Cultuurtoeristische projecten	73
3	SAMENVATTING CULTUURHISTORISCHE ANALYSE.....	16	7.5	Informatieborden, huisstijl.....	74
3.1	Korte presentatie van de zeven begraafplaatsen	16	7.6	GPS	74
3.2	Waardering van de begraafplaatsen.....	16	7.7	Fiets- en wandelroutes.....	74
3.3	Selectie en motivering bescherming.....	16	7.8	Open Monumentendag.....	75
3.4	Korte presentie waardenstellingen.....	17	7.9	Rondleidingen	76
4	BESCHERMING EN INSTANDHOUDING	53	7.10	Website	76
4.1	Inleiding	53	7.11	Lezingen, publicaties, presentaties, promotie	77
4.2	De rijksmonumentenlijst.....	53	7.12	Bronckhorstse musea.....	78
4.3	De gemeentelijke monumentenlijst.....	53	7.13	Oudheidkundige en Historische Kringen	78
4.4	Instandhoudings- en restauratie aspecten	54	8	JONG BEGINNEN: EDUCATIE	80
4.5	Beheermaatregelen	55	8.1	Educatieve projecten	80
4.6	Maatregelen tegen vandalisme	55	8.2	Ik mis je zo.....	81
4.7	Vrijwilligers organiseren	56	8.3	Andere onderwijsprojecten	81
4.8	Restauratie-opleidingsproject.....	57	9	HANDREIKINGEN	84
4.9	Kennisoverdracht t.b.v. instandhouding en beheer, cursus	57	9.1	Inleiding.....	84
4.10	Behoud door ontwikkeling.....	58	9.2	Inventarisatie cultuurhistorische waarden	84
4.11	Maatschappelijke stage	59	9.3	Verkenning schade en oorzaken aan grafmonumenten	84
4.12	Belangrijke onderzoeksmaterie	59	9.4	Aanpak schade	86
5	HET ORGANISEREN VAN VRIJWILLIGERS.....	63	9.5	Visievorming.....	89
5.1	Inleiding	63	10	AMBITIE.....	93
			11	LITERATUUR/BRONNEN	99

Foto's titelblad

Algemene Begraafplaatsen Steenderen en Hengelo

Grote foto's

Blz.5 : Algemene begraafplaats Vorden

Blz.9 : Joodse begraafplaats Bronckhorst

Blz.15 : Algemene begraafplaats Steenderen

Blz.52 : Algemene begraafplaats Hengelo

Blz.62 : Algemene begraafplaats Zelhem

Blz.68 : Grafnummerstenen Algemene begraafplaats Zelhem

Blz.72 : Ontwerptekening hekwerk begraafplaats Zelhem, 1829

Blz.79 : Joodse begraafplaats Vorden

Blz.83 : Voormalig kerkhof rond de kerk van Steenderen

Blz.98 : Joodse begraafplaats Bronckhorst

LASTING MEMORIAL
FOR THE FAMILY
OF
ALAN PAPENFELD
1947

ALAN PAPENFELD

1 INLEIDING

1.1 Historische begraafplaatsen: bijzonder erfgoed

“Hoor, ’t ruischt door het graf van de zoden omhoog, niet beneën zijn uw dooden; het graf is een hemelsche poorte, het sterven een wedergeboorte”. Deze fraaie spreuk is te lezen op een oude grafsteen op de algemene begraafplaats van Wichmond. De tekst is een mooie verwijzing naar de wedergeboorte en het hiernamaals, maar refereert ook aan de dodenakker zelf, waar de mens zijn laatste rustplaats vindt.

Op verschillende plaatsen in en rond de dorpen in de gemeente Bronckhorst bevinden zich de sporen van hoe de mens in het verleden zijn doden ter aarde bestelde. Aanvankelijk gebeurde dat in en rond de oude dorpskerken, zoals in Vorden, Steenderen en Hengelo, maar vanaf de vroege negentiende eeuw werden de grotere dorpen en steden verplicht om hun doden buiten de bebouwde kom te begraven. Er werden nieuwe terreinen aangelegd, waarop de verschillende gezindten en klassen hun eigen afdeling kregen. Ook ontstonden terreinen voor speciale doelgroepen, zoals de Joodse gemeenten en de Rooms Katholieken.

Een aantal van deze begraafplaatsen, te weten de terreinen die in beheer zijn bij de gemeente Bronckhorst, wordt in de voorliggende cultuurhistorische analyse onder de aandacht gebracht. Stuk voor stuk begraafplaatsen die om verschillende redenen cultuurhistorische waarden bezitten. Ze vertellen het verhaal van de manier waarop onze voorouders vanaf de vroege negentiende eeuw hun doden hebben begraven. De vele graven en graftekens geven een goed beeld van de historische funeraire grafcultuur in de gemeente Bronckhorst. Veel graftekens bezitten kunsthistorische waarde vanwege type, materiaal, vormgeving, ornamentiek en symboliek. In sommige gevallen zijn (plaatselijk) bekende kunstenaars betrokken geweest bij het ontwerp. Vele bekende en onbekende families vonden er hun laatste rustplaats, onder hen plaatselijk bekende notabelen, artsen, fabrikanten, industriëlen, middenstanders en ondernemers, schoolhoofden, predikanten, etc. Sommige graven bezitten een hoge herinneringswaarde zoals die van gesneuvelde soldaten en burgers, verzetsstrijders en de Joodse gemeenschappen.

Groot is vanzelfsprekend het aantal onbekende ingezetenen, die op de diverse terreinen werden begraven. De begraafplaatsen hebben dan ook een hoge historische waarde als bron van informatie over familie- en gezinssamenstellingen, familiebanden, herkomst van families, beroepen, leeftijden, etc. etc.

Tegelijk zijn de historische begraafplaatsen ook mooie plekken waar rust heerst en men kan genieten van het vele groen, dat soms een monumentaal karakter heeft. Het zijn groene oases in het drukke dagelijkse leven.

De ambitie van de gemeente Bronckhorst is, om samen met de mensen in verschillende gemeenschappen, er voor te zorgen dat de historische waarden van de oude begraafplaatsen beter in stand te houden en dat de terreinen plekken worden van waardige herinnering en zingeving en als rustpunt in de hectiek van alledag.

1.2 Doel van het onderzoek

Deze analyse doet onderzoek naar de cultuurhistorische betekenis van de historische begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst. Ze brengt de historische ontwikkeling in kaart en spreekt een oordeel uit over de aangetroffen cultuurhistorische waarden. De vraag wordt beantwoord of (en welke delen van) de terreinen in aanmerking komen voor bescherming als gemeentelijk monument. Deze adviezen zijn ook geformuleerd bij de zogenaamde redengevende beschrijvingen, die van elke begraafplaats zijn samengesteld.

Tevens is het rapport een inspiratiedocument voor de toekomst van de historische terreinen: hoe gaan we ze in stand houden, welke expertise is nodig, hoe betrekken we de bevolking bij dit belangrijke erfgoed en hoe creëren we draagvlak.

1.3 Welke begraafplaatsen zijn in het onderzoek opgenomen?

De analyse betreft zeven begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst (zie kaart)

- Algemene Begraafplaats in Hengelo (1)
- Algemene Begraafplaats in Steenderen (2)
- Algemene Begraafplaats in Vorden (3)
- Algemene Begraafplaats in Wichmond (4)
- Algemene Begraafplaats in Zelhem (5)
- Joodse Begraafplaats in Bronckhorst (6)
- Joodse Begraafplaats in Vorden (7)

1.4 De cultuurhistorische analyses

Alle historische begraafplaatsen zijn in het veld bezocht, dus ook de begraafplaats in Zelhem, die in 2013 reeds is onderzocht en gedeeltelijk voorgedragen als potentieel gemeentelijk monument.

De analyse bestaat uit een inventarisatie, beschrijving en waardering van de niet beschermde terreinen met de daarin liggende structuren en de specifieke elementen die deze begraafplaatsen bijzonder maken (aanleg, omheiningen / hekwerken, gebouwde artefacten, groenelementen, graftekens en andere monumenten). Uiteraard wordt aandacht besteed aan de historische context, de achtergronden van de personen die er begraven liggen en de ruimtelijke ontwikkeling van de terreinen. Hiervoor is ook informatie ingewonnen bij de lokale erfgoedorganisaties en beheerders. De informatie is verzameld in documenten, die uiteindelijk als “redengevende beschrijving” kunnen dienen voor eventuele aanwijzing tot gemeentelijk monument.

De onderzochte terreinen en de daarin aanwezige objecten zijn ten slotte gewaardeerd en er is gemotiveerd waarom de begraafplaatsen (of delen ervan) in aanmerking komen voor de gemeentelijke monumentenlijst.

De inventarisatie, de selectie en de waardering worden gepresenteerd in hoofdstuk 2. De inventarisatiedocumenten zijn als bijlage bij deze rapportage gevoegd.

1.5 Inspiratiedocument

De navolgende hoofdstukken vormen het zogenaamde inspiratiedocument, dat zich richt op de toekomst van de historische begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst. Dit rapportageonderdeel is gebaseerd op een vergelijkbaar onderzoek dat in 2012 voor een negental historische begraafplaatsen in de gemeente Aalten is uitgevoerd. De in Aalten aangeboden informatie is geactualiseerd en aangepast aan de lokale situatie in de gemeente Bronckhorst. Waar nodig zijn aanvullingen gedaan.

De aangeboden informatie kan worden gebruikt om het uiteindelijke ambitieniveau wat betreft presentatie, vormgeving, restauratie en onderhoud van de terreinen te kunnen vaststellen. Voor de input is gebruik gemaakt van bestaande expertise, meningen en suggesties van overheid en relevante (lokale) (erfgoed) organisaties, stichtingen, etc. De visie geeft onder meer informatie over en aanbevelingen en suggesties voor:

- De bijzondere cultuurhistorische, ruimtelijke en “groene” waarden van de terreinen;
- Instandhoudings- en restauratiemogelijkheden;
- Beheermaatregelen;
- Verbetering inrichting en vormgeving;
- Inzet van (vrijwilligers)organisaties en (lokale) erfgoedorganisaties, samenstellen werkgroepen voor verder historisch onderzoek, informatieverstrekking, onderhoud en herstel;
- Inzet restauratie-opleidingstrajecten;
- Kennisoverdracht t.b.v. instandhouding en beheer, inzet Terebinth, restauratiedagen, cursusdagen op de begraafplaatsen, speciaal voor vrijwilligers;
- Financierings- en subsidiemogelijkheden bij overheden (erfgoed, groen);
- Fondsenwerving bij erfgoedstichtingen en particulieren;
- Draagvlakvergroting;

- Ontwikkeling van informatievoorziening (in “huisstijl”), cultuurhistorisch-toeristische projecten “in het veld”, informatieborden, gps-projecten, fiets- en wandelroutes, rondleidingen, etc.;
- Ontwikkeling van informatievoorziening via website, lezingen, presentaties, publicaties, promotie;
- Educatieve projecten, lesbrieven, werkbezoek scholieren;
- Kunstprojecten, bijvoorbeeld met inzet van poëzie, fotowedstrijden;
- Het verbinden van het funeraire erfgoed met de groene waarden en ander cultuurhistorisch erfgoed in de gemeente Bronckhorst, in bredere erfgoedprojecten. Verbindingen leggen met funerair erfgoed in (en rond) de historische kerken en de andere (bijzondere) begraafplaatsen in de gemeente en de musea;

1.6 Herstel en restauratie

Hoofdstuk 9 beschrijft in het kort de technische kant van de instandhoudingsproblematiek van historische begraafplaatsen en zoomt vooral in op de fysieke gesteldheid van oude grafmonumenten. Hoe is de staat van onderhoud, welke technische mankementen en schades zijn er aan te treffen en wat is de oorzaak? Hierin wordt onderscheid gemaakt tussen de terreinaanleg, de omheining, de bebouwing en de verschillende typen graven met hun grote variatie aan graftekens. In dit hoofdstuk worden de verschillende schadevormen geïnventariseerd en er wordt ingegaan op de herstelmogelijkheden en de restauratie-ethiek.

1.7 Ambities

Het laatste hoofdstuk gaat in op de ambities voor de instandhouding van de historische begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst. Wat is er nodig om een adequaat behoud te garanderen, wat zijn de ambities ten aanzien van herstel, presentatie, draagvlakvergroting, waar liggen prioriteiten en andere aspecten die in de eerdere hoofdstukken aan de orde zijn gekomen?

1.8 Samenwerking en input

Deze analyse is tot stand gekomen met de welwillende medewerking van verschillende

personen, instanties en verenigingen. Op 16 januari 2014 is een bijeenkomst gehouden op het gemeentehuis in Hengelo, waarbij het projectproces is gepresenteerd en de aanwezigen is gevraagd naar hun eerste reacties en vooral de mogelijkheden van te leveren input. Deze projectgroep bestaat uit Bernard Pasman, Chantal Elferink, Theo Janssen en Arie Vries van de gemeente Bronckhorst en Willem Hagens van de Omgevingsdienst Achterhoek.

Voorst is er nauw contact geweest met verschillende archieven en hun medewerkers (Gelders Archief Arnhem, de Gelderland Bibliotheek in Arnhem, het Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Regionaal Archief Zutphen), mevrouw Annie van't Zand-Boerman van Vereniging De Terebinth en Han Pieterse, voorzitter van het College van kerkrentmeesters van de Protestantse gemeente te Wichmond, die veel informatie verschaftte over de begraafplaats in Wichmond.

Historische opschriften in Wichmond en Vorden

2 BEKNOPTE HISTORIE VAN DE BEGRAAFPLAATSEN

NB: in de redengevende beschrijvingen van de onderzochte begraafplaatsen wordt uitvoeriger ingegaan op het ontstaan en de ontwikkeling per begraafplaats.

2.1 Begraven in de kerk

Tot in het begin van de negentiende eeuw begroef Nederland zijn doden in de meeste gevallen nog in de (dichtbevolkte) bebouwde kom, meestal in of rondom de kerk, wat vaak tot onhygiënische situaties leidde. Vooral degenen die dat konden betalen werden binnen de kerkmuren bijgezet. Dat kon in eenvoudige familiegraven, afgedekt door zerken, of in grafkelders. Alleen de kapitaalkrachtigen konden zich een dure hardstenen zerk veroorloven. In de oude dorpskerken in de gemeente Bronckhorst was dat niet anders. Zo bevinden zich in de oude kerk van Vorden nog enkele herinneringen aan het begraven in de kerk, zoals de fraaie blauw-kalkstenen zerk, die het graf van Bernt van Hackfort, overleden in 1557, heeft afgedekt. Een andere zerk hoorde bij het graf van Maria van Munster. Ook in Steenderen kwamen bij graafwerkzaamheden in de jaren zestig fragmenten van oude grafzerken aan het licht. In de Lambertijkerk in Zelhem zijn in 1946 vele graven aangetroffen bij archeologisch onderzoek. De menselijke resten zijn daarna herbegraven in de noordwestelijke hoek van de kerk. Hier bevinden thans ook nog enkele fragmenten van oude grafzerken.

De armen kwamen buiten de kerk, op het kerkhof terecht. Zo tonen oude prenten van de dorpskerken van Vorden en Steenderen nog de ommuurde hoven, waarbinnen de doden begraven werden. De kerkhofmuren dienden om ongewenst volk en rondscharrelende varkens en honden van de graven te weren. Recentelijk zijn in Vorden, bij werkzaamheden voor de herinrichting van het centrum, bij de kerk menselijke resten aangetroffen, waarmee de vroegere aanwezigheid van een begraafplaats rond de kerk bevestigd werd. Ook is de fundering van een muur gevonden, mogelijk het restant van de vroegere kerkhofmuur.

In Zelhem is het idee van het ommuurde kerkhof, zij het zonder historische graven, in aanleg herkenbaar gebleven, maar in Hoog-Keppel en Drempt is het beeld van historische dorpskerk en omliggend kerkhof, mét oude graven, nog geheel aanwezig.

Links de zerk van Bernt van Hackfort in de Vordense kerk (bron: www.graafschap-middeleeuwen.nl), rechts de grafzerk die in 1967 tevoorschijn kwam bij graafwerkzaamheden in de kerk van Steenderen (foto collectie RCE).

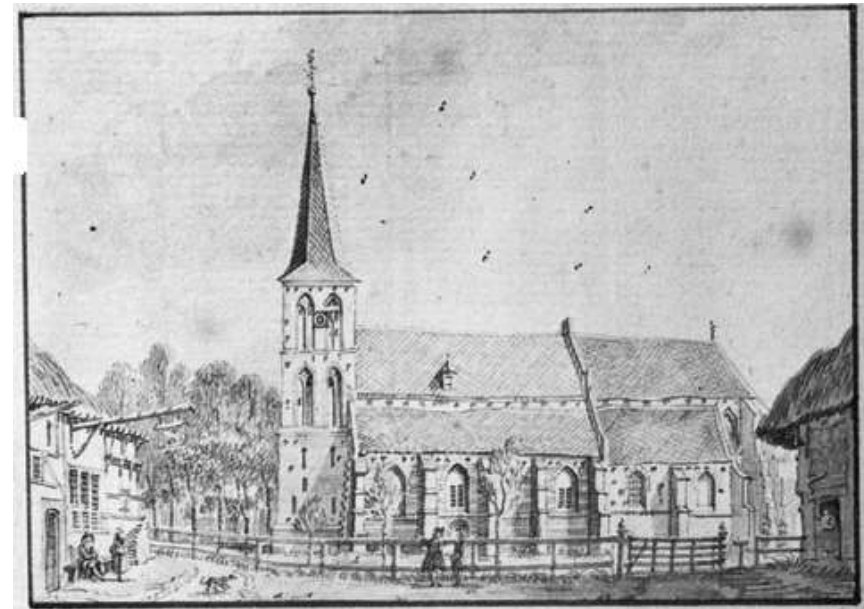
De oude kerk in Vorden werd omgeven door een klein kerkhof, dat van de openbare weg was afgescheiden door een muur, hier nog te zien op de tekening van Jan de Beijer uit 1743 (uit: Romers, 1987).

De oude Sint-Joriskerk in Drempt, met kerkhof en oude graven, gefotografeerd in 1956. Zo moet het beeld ook in de andere dorpen van de gemeente Bronckhorst zijn geweest. Foto afkomstig van de beeldbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr.20063736.

Ook in Hoog-Keppel wordt de oude Dorpskerk nog omgeven door een kerkhof. Foto afkomstig van de website meerhierover.nl.

Het omheinde kerkhof rond de kerk in Steenderen, in 1743 getekend door Jan de Beijer (bron: beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

2.2 Nieuwe wetgeving en nieuwe begraafplaatsen

In augustus 1827 werd door koning Willem I bepaald dat begraven in de kerk en binnen de bebouwde kom van grotere steden en dorpen per 1 januari 1829 zou zijn verboden. Uiteindelijk werd in 1829 bij Koninklijk Besluit bepaald dat plaatsen met meer dan duizend inwoners hun doden voortaan moesten begraven op een buiten de bebouwde kom gelegen terrein. Het begraven op de kleine volle kerkhoven was problematisch geworden. Het leidde nogal eens tot onhygiënische en ondraaglijke toestanden. Zo kwam het wel voor dat er in de kerk verzakkingen optraden, waarna herstel van de hier aanwezige graven vaak op zich liet wachten. Bovendien, omdat op het kerkhof niet diep genoeg werd begraven, kwamen de beenderen nogal eens aan de oppervlakte. Dit loste men in sommige dorpen en steden op door de zogeheten 'beenderoplezer' de knekels te laten verzamelen, waarna ze werden bijeengebracht in een knekelhuis.

In 1828-1829 werd naar aanleiding van de wettelijke bepaling in veel Nederlandse gemeenten het initiatief genomen voor de aanleg van een nieuwe begraafplaats buiten de bebouwde kom. Dat gebeurde ook in een aantal van de kleine dorpen in de huidige gemeente Bronckhorst. Hier speelde het inwonertal van de dorpskernen zelf waarschijnlijk geen doorslaggevende rol, maar wel die van het uitgestrekte agrarische ommeland, waarvan de overleden bewoners ook bij de kleine kernen werden bijgezet.

Eind jaren twintig van de negentiende eeuw is men in verschillende dorpen druk doende met de aanbesteding en aanleg van nieuwe begraafplaatsen. In de Arnhemsche Courant van 23 oktober 1828 vinden we een aankondiging van de aanbesteding van de doodgraverswoning en de aanleg van de nieuwe begraafplaats van Vorden, "onder approbatie van Heeren Gedeputeerde Staten der Provincie Gelderland". Een week eerder werd de aanbesteding van de nieuwe begraafplaats van Hengelo in de Arnhemsche Courant aangekondigd en in december volgde Zelhem.

Ook het toenmalige gemeentebestuur van Steenderen besloot in deze periode tot de aanleg van een nieuw terrein net ten noorden van de dorpskern, op een voormalige akker ten westen van de weg naar Bronckhorst.

§ § § Het GEMEENTE - BESTUUR van
§ § § **VORDEN** zal, onder approbatie van Heeren Gedeputeerde Staten der Provincie Gelderland, op Woensdag den 29sten October, des voormiddags om 10 uren, ten luize van de Weduwe **MEULEMAN**, te **Vorden**, aan de minstaannemen, aanbesteden:
Het **BOUWEN** eener **DOODGRAVERS - WONING**, met de **LEVERANTIE** van alle noodige **MATERIALEN**, alsmede van eenige Perceelen **AARDEWERK** voor eene **BEGRAAFPLAATS**; waarvan het Plan en Bestek op het Gemeente-Huis ter lezing zal liggen.

Advertentie uit de Arnhemsche Courant van 23-10-1828 (bron: kranten.delpher.nl).

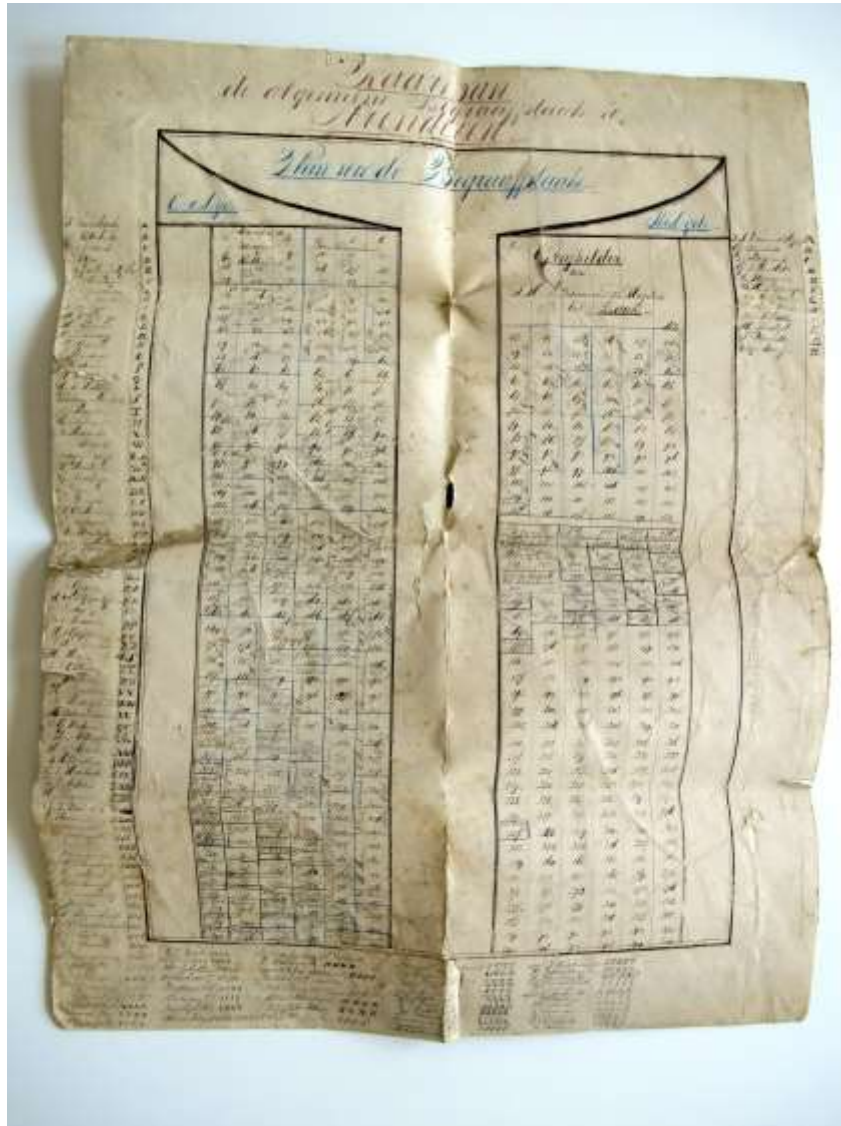
+ + + **BURGEMEESTER** en **ASSESSOR**
+ + **REN** van de **GEMEENTE HENGELO**
+ **LO** zijn voornemens, onder nadere approbatie, op Maandag den 20sten October aanstaande, in het Dorp **Hengelo**, over te gaan tot de **AANBESTEDING** van het **AANLEGGEN** en in order brengen van eene **NIEUWE BEGRAAFPLAATS**.
Waarvan de **Conditien**, door den Raad gearresteerd, op de Plaatselijke Secretarie, dagelijks ter lezing zullen liggen.
Burgemeester en Assessoren voornoemd,
Ter Ordonnantie van dezelve,
L. VAN WESTERHOLT.

Aankondiging in de Arnhemsche Courant van 14-10-1828 (bron: kranten.delpher.nl).

Kesteren, den 3^{den} December 1828.
De Burgemeester voornd.,
K. v. D. **ZANDE**.
+ + + **BURGEMESTER** en **ASSESSOREN**
+ + van **ZELHEM** zullen op Zaterdag den 13^{den} December aanstaande, des morgens ten 10 ure, bij de Wed. **G. GRUTTERINK**, aldaar, en onder approbatie van H. H. Gedeputeerde Staten, aanbesteden: het **MAKEN** van de noodige **AFSLUITING** van de **BEGRAAFPLAATS** aldaar, waarvan het Bestek en de Teekening bij de Wed. **GRUTTERINK** voornoemd zullen ter lezing liggen.
Zelhem, den 3^{den} December 1828.

Arnhemsche Courant 09-12-1828

Plattegrond van de Algemene Begraafplaats te Steenderen, 1829 en later (collectie Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers).

Uit De Amsterdamer, dagblad voor Nederland, 20 mei 1896.

2.3 Latere ontwikkelingen

In de loop van de negentiende eeuw werden kleine aanpassingen doorgevoerd op de begraafplaatsen. Zo kregen de terreinen in Steenderen, Hengelo en Zelhem in 1866 een nieuw baar- of lijkenhuis, waarin de overledenen enkele dagen konden worden opgebaard, zodat men er zeker van was dat de dood ook echt was ingetreden. Ook konden de baarhuizen worden gebruikt als quarantainewoning voor besmettelijk zieken en werden er de gereedschappen voor het terreinonderhoud in ondergebracht. De baarhuizen van Hengelo en Steenderen zijn behouden gebleven. Vorden kreeg in 1828 ook een doodgraverswoning, gecombineerd met een lijkenhuis. Vermoedelijk is het rond 1880 gesloopt en vervangen door een baarhuis, dat nog steeds bestaat. Al eerder was een beheerderswoning verzezen, ten zuiden van het terrein.

Met de gestage groei van de dorpen en het verstrijken van de jaren moesten de begraafplaatsen worden uitgebreid. Dat gebeurde voor het eerst op grotere schaal in het eerste kwart van de twintigste eeuw (Vorden, Zelhem) en vervolgens in de periode rond 1940-1950. Soms werd in de uitbreiding naadloos aangesloten op de oude aanleg (eerste uitbreiding Hengelo), in Zelhem en Vorden werd afgeweken van het sobere orthogonale patroon van de oorspronkelijke aanleg. Hier werden in de

jaren twintig uitbreidingen gepleegd in een voorname geometrische tuinstijl met cirkelvormige padenstructuren, gecombineerd met voor die tijd karakteristieke donkere groenaccenten als conifeer, den, rododendron, hulst.

Wichmond kreeg pas in 1927 een eigen nieuwe begraafplaats. Het terrein volstaat qua omvang nog steeds voor de kleine gemeenschap.

Alle genoemde Algemene begraafplaatsen zijn thans nog steeds voor gebruik geopend. Aan de behoefte aan nieuwe begraafcapaciteit wordt voldaan in de aanzienlijke recente uitbreidingen (m.u.v. Wichmond) of door ruiming en hergebruik van bestaande graven. De begraafplaatsen zijn eigendom van en worden beheerd door de gemeente Bronckhorst.

2.4 Joodse begraafplaatsen

Ook de joodse begraafplaats van Bronckhorst is een in de vroege negentiende eeuw gerealiseerde dodenakker buiten de bebouwde kom. Overigens was het ook voor die tijd al gebruikelijk dat joodse begraafplaatsen buiten een stad of dorp lagen.

Net als in andere Achterhoekse plaatsen bestond ook hier in de negentiende eeuw een joodse gemeenschap. Het betreft de "kehillot" Brummen en Steenderen, waartoe dus ook Bronckhorst behoorde. In 1811 werd door deze gemeenschap een terrein ten noordoosten van het stadje aangekocht. Het betrof een gedeelte van de Straalmanshof, groot honderd roeden. In 1818 is de Straalmanshof overgedragen aan Samuel Philip Weijel. Zijn erfgenamen verkochten de Straalmanshof, inmiddels beter bekend als het Jodenkerkhof aan de slager Abraham Weijel en de landbouwer Willem Starink. Het gedeelte van Weijel betrof de afgebakende begraafplaats, die hij in 1859 overdroeg aan Simon Salomon Sternfeld, kerkmeester in Brummen. Blijkens een meting van het terrein in 1861 was de begraafplaats in de tussentijd enigszins vergroot. Het terrein mat toen 195 m².

De oudste grafsteen op het terrein dateert uit 1859, maar deze behoort hoogstwaarschijnlijk niet bij de eerst begraafing. Op het oudste deel (1811-1859), waar thans geen stenen staan, moeten ongeveer 12 personen begraven liggen. Kort na de uitbreiding van 1859 is vermoedelijk het kleine metaarhuis gebouwd.

Ook in Vorden was er een kleine joodse gemeenschap. Oorspronkelijk behoorde die tot de joodse gemeente in Lochem, waar ook een synagoge was. In 1860 of circa 1875, daarover zijn de meningen verdeeld, werd een klein terrein aan de Wildenborchseweg aangekocht van Jan Isaäk Brants en bestemd als begraafplaats. Uitgaande van het feit, dat het oudste graf dateert uit 1873, zal de stichting voor die

tijd hebben plaats gevonden. H. Kooger memoreert echter een gemeenteverslag uit 1876 waarin staat: "In 1876 is door de alhier wonende Nederduitsche Israëlieten zijnde een getal van 21 zielen in een hoek heidegrond gelegen op voldoende afstand van woningen in de buurtschap Mossel een stuk grond ter grootte van ruim 5 aren tot begraafplaats ingerigt"¹.

Aan de westkant van het terrein werd een houten schuurtje opgericht, dat oorspronkelijk als metaarhuis (in de oorspronkelijke betekenis bedoeld als een plek voor het reinigen van de doden en het houden van de lijkredes). Het gebouw is na 1950 verdwenen. De laatste begrafenissen vonden plaats in 1919 en 1934.

De kleine joodse begraafplaats wordt sinds 1959 door de plaatselijke overheid (destijds nog de gemeente Vorden) in stand gehouden. Tot aan de Tweede Wereldoorlog gebeurde dat door de Nederlands Israëlitische gemeente Zutphen.

Aquarel van de joodse begraafplaats (Vorden, Joods kerkhofje), door Cor Alons, vervaardigd op 14 augustus 1945. Bevindt zich thans in de collectie van het Joods Historisch Museum (nr. JHM 03435).

¹ Kooger (1982), p.264.

3 SAMENVATTING CULTUURHISTORISCHE ANALYSE

3.1 Korte presentatie van de zeven begraafplaatsen

Het onderzoek naar de historische begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst omvat de volgende zeven terreinen, die alle in beheer zijn bij de gemeente:

- Algemene Begraafplaats in Hengelo (1)
- Algemene Begraafplaats in Steenderen (2)
- Algemene Begraafplaats in Vorden (3)
- Algemene Begraafplaats in Wichmond (4)
- Algemene Begraafplaats in Zelhem (5)
- Joodse Begraafplaats in Bronckhorst (6)
- Joodse Begraafplaats in Vorden (7)

3.2 Waardering van de begraafplaatsen

In de analyse zijn alle zeven terreinen bezocht en geïnventariseerd op de aanwezigheid van cultuurhistorisch waardevolle elementen. Er is daarbij gelet op de kenmerken en de kwaliteiten van de oorspronkelijke aanleg, de herkenbaarheid daarvan binnen de tegenwoordige context en de gaafheid ervan. Voor zover cultuur- en kunsthistorisch interessant en van belang zijn de graftekens geïnventariseerd en gefotografeerd. Ook is aandacht besteed aan de opstellen op de terreinen, de hekwerken en de omheiningen. Een belangrijk onderdeel in de inventarisatie is de groencomponent. Er is gekeken naar de aard en de ouderdom van groenelementen als hagen, bomenlaantjes en solitaire groenelementen.

Aanvullend archief- en literatuuronderzoek heeft informatie opgeleverd over de historische context. Hierbij is onderzoek gedaan naar de ontstaansperiode, de ligging van de terreinen, de eventuele uitbreidingen en andere zaken met betrekking tot de historische en ruimtelijke ontwikkelingen.

De Joodse begraafplaats in Bronckhorst is sinds 1963 een beschermd rijksmonument. Van de terreinen in Vorden, Steenderen en Hengelo zijn enkele onderdelen beschermd (gemeentelijk monument), zoals baarhuizen en enkele grafmonumenten. Het negentiende-eeuwse gedeelte van de begraafplaats in Zelhem is in 2013 reeds onderzocht en gewaardeerd. Deze analyse is in het huidige onderzoek tegen het licht gehouden en aangescherpt.

Voor alle terreinen, onbeschermd of inmiddels beschermd, is een selectie gemaakt van

de vooral in (kunst)historisch opzicht meest interessante graftekens, die in de instandhouding van de terreinen een belangrijke rol dienen te spelen.

Alle relevante informatie is samengebracht in documenten met een beschrijving van de stedenbouwkundige context, de historie en de kenmerken van het terrein. Ook is telkens een selectie gemaakt van de aanwezige interessante grafmonumenten en andere artefacten. Het betreft graftekens met een bijzonder cultuurhistorische waarde vanwege kunsthistorische kwaliteiten of vanwege een hoge lokaalhistorische waarde. Het betreft o.i. objecten, die van dusdanig belang zijn, dat zij zonder meer op de begraafplaatsen behouden zouden moeten blijven.

Ieder document bevat ten slotte een gemotiveerde waardenstelling. Deze beschrijft de verschillende hoofdwaarden, te weten de cultuurhistorische waarden, de kunst- en architectuurhistorische waarden en de stedenbouwkundige, landschappelijke en ensemble waarden.

3.3 Selectie en motivering bescherming

De zeven begraafplaatsen zijn dus alle gewaardeerd en van conclusies voorzien ten aanzien van de aanwezige monumentale waarden. Hoewel enkele begraafplaatsen geheel of op enkele onderdelen zijn beschermd, zijn de motivering en de omvang van de bescherming nogmaals tegen het licht gehouden. In alle gevallen is geconstateerd, dat de bescherming van de betreffende onderdelen terecht is. In sommige gevallen is uitbreiding van de bescherming wenselijk.

Hieronder volgt een overzicht van de conclusies.

- **1. Algemene Begraafplaats Hengelo:**

Alleen het lijkenhuis is thans een gemeentelijk monument. Het gehele, in 1829 aangelegde gedeelte van het terrein is echter van belang (contouren, aanleg, omheining met beuken- en taxushagen, beuken langs de Korenbloemstraat, ligging oude hoofdentree met accentbomen, de interne infrastructuur, de oude bomen bij het lijkenhuis, het lijkenhuis, de ligging en de oriëntatie van de graven en de directe entourage van de oorlogsgraven met geschoren haagjes). Geadviseerd wordt om deze onderdelen te beschermen als gemeentelijk monument. Ook de buiten de begraafplaats liggende thujalaan is van hoge waarde.

- **2. Algemene Begraafplaats Steenderen:**

Het lijkenhuis is een gemeentelijk monument. Het gehele, in 1829 aangelegde gedeelte van het terrein is echter van belang (contouren, omheining met beukenhagen, entreepartij met hekwerken, interne infrastructuur, monumentale bomen bij de entree, de treurbeuk bij het lijkenhuis, het lijkenhuis uit 1866, de ligging en oriëntatie van de graven, de directe entourage van de oorlogsgraven met geschoren haagjes en plantsoen). Geadviseerd wordt om deze onderdelen te beschermen als gemeentelijk monument.

- **3. Algemene Begraafplaats Vorden:**

Thans zijn een grafkelder en zes grafheuvels rijksmonument, en de beheerderswoning is gemeentelijk monument. Het gehele, in 1829 aangelegde gedeelte van het terrein is echter van belang, inclusief de uitbreidingen uit 1920 en 1936 (contouren, interne infrastructuur, onverharde paden, oude beuken in de randen en de verhoogde stroken rondom het negentiende-eeuwse gedeelte, ligging- en oriëntatie van de graven, licht verheven grafvelden, natuurstenen en betonnen nummerpaaltjes, toegangshek, baarhuis, beheerderswoning en de reeds beschermde grafkelder en grafheuvels). Geadviseerd wordt het negentiende-eeuwse gedeelte integraal te beschermen, dus inclusief alle historische graftekens. De uitbreidingen uit 1920 en 1936 op structuurniveau beschermen, dus vooral inzetten op behoud van de hoofdropzet, de padenstructuren en het beplantingspatroon.

- **4. Algemene Begraafplaats Wichmond:**

Bevat geen beschermde onderdelen. De cultuurhistorische waarde van het terrein is niet van dien aard, dat bescherming als gemeentelijk monument wordt geadviseerd.

- **5. Algemene Begraafplaats Zelhem:**

Bevat thans geen beschermde onderdelen. In 2013 is het negentiende-eeuwse gedeelte voorgesteld als potentieel gemeentelijk monument, exclusief de zone langs de Kerkhoflaan. Het gehele, in 1828-1829 aangelegde gedeelte van het terrein is echter van belang, inclusief de uitbreiding uit circa 1920 (contouren, interne infrastructuur, onverharde paden, negentiende-eeuwse toegangshek, beukenhagen, coniferenbeplantingen, ligging en oriëntatie van de graven, natuurstenen grafnummerstenen). Geadviseerd wordt om het centrale deel van de negentiende-eeuwse aanleg integraal te

beschermen, dus inclusief alle historische graftekens en de nummerstenen. De uitbreiding uit circa 1920 alleen op structuurniveau beschermen, dus vooral inzetten op behoud van de hoofdropzet, de padenstructuren en het beplantingspatroon. Voorts in de bescherming opnemen de in de gevel van het niet monumentale poortgebouw ingemetselde oudste grafsteen uit 1829, de houten/bakstenen toegangspoort van de uitbreiding uit circa 1940 en de in het verlengde hiervan gelegen De binnen het negentiende-eeuwse gedeelte geruimde en nieuw ingevulde zone (zuidzijde) is wat betreft de indeling en de invulling niet beschermenswaardig. Buiten het terrein is de lindenbeplanting langs de Kerkhoflaan van hoge waarde.

- **6. Joodse Begraafplaats Bronckhorst:**

Deze begraafplaats is beschermd als rijksmonument. De beschrijving luidt: "Joodse begraafplaats". Het gehele terrein is dus beschermd. Deze rijksmonumentale status is terecht.

- **7. Joodse begraafplaats, Vorden:**

Thans niet beschermd. Het gehele terrein is van belang (contouren, walletjes, interne infrastructuur, ligging en oriëntatie van graven met en zonder steen). Geadviseerd wordt om het gehele terrein, inclusief de graftekens te beschermen als gemeentelijk monument;

3.4 Korte presentie waardenstellingen

Op de navolgende bladzijden worden de waardenstellingen van de verschillende terreinen gepresenteerd. Het zijn extracten uit de uitgebreide beschrijvingen van de begraafplaatsen, die samen met de gemotiveerde waardenstellingen te zijner tijd kunnen dienen als redengevende beschrijving ten behoeve van het aanwijzingstraject tot gemeentelijk monument (zie bijlagen).

Op de bijgevoegde kaartjes zijn de contouren van de beschermenswaardige delen van de begraafplaatsen aangegeven.

1. Algemene begraafplaats Hengelo

BESCHRIJVING VAN DE BEGRAAFPLAATS

Hoofdopzet, aanleg, structuur

De algemene begraafplaats bestaat uit een historisch gedeelte en een grote uitbreiding. Het historische gedeelte beslaat een langwerpige rechthoekig terrein (met schuin afgesneden zuidelijke begrenzing), haaks op de weg Lekink en daar ontsloten via een poort. Op het noordelijke deel van de oostelijke flank van dit terrein sluit een verbindingsstuk aan naar de grote, min of meer vierkante uitbreiding ten oosten van het historische terrein. Deze uitbreiding is gevoegd in de hoek tussen de Aaltenseweg (noordzijde) en Berkenlaan (zuidzijde). In de uitbreiding bevindt zich ook de tegenwoordige hoofdentree tot de begraafplaats. Dit terreingedeelte blijft in deze beschrijving verder buiten beschouwing.

Het historische deel van de algemene begraafplaats heeft een eenvoudige aan de langwerpige opzet gekoppelde orthogonale aanleg met elkaar in rechte hoeken

kruisende paden, waarvan het hoofdpad aan de zuidzijde eindigt bij een historisch baarhuis.

Entree / poort / omheining

De oorspronkelijke hoofdentree van de algemene begraafplaats is bereikbaar via een langs de noordkant van het terrein lopende bomenlaan (Lekink), die deel uit maakt van een lange verbindingsstraat tussen de Spalstraat en de Aaltenseweg. Het weggedeelte ter hoogte van de begraafplaats is beplant met 35 forse thuja's, die zo een markante en representatieve entree vormen naar het begraafterrein.

Het terrein wordt deels omgeven door een haag, merendeels beukenhaag, hier en daar met ontbrekende stukken, zoals aan de noordoostzijde, waar ten behoeve van de ruime aansluiting van de uitbreiding op het oude gedeelte de hagenstructuur is weggenomen. Aan de westzijde staat een taxushaag, evenals aan de noordzijde. Deze laatste is van vrij recente datum en geplaatst tegen een modern hekwerk, waarin ook een nieuwe poort is opgenomen: een tweetal gemetselde hekposten met daartussen een dubbel draaiend hekwerk met opschrift "Begraafplaats Hengelo". Deze poort heeft geen historische waarde.

Interne structuur / indeling

De begraafplaats bezit een eenvoudige formele padenstructuur, uitgaande van een lang centraal middenpad, dat van de hoofdentree het hele terrein doorkruist tot aan het voormalige lijkenhuis, dat helemaal aan de zuidzijde, in de middenas van de oorspronkelijke aanleg is geplaatst. Door de smalle uitbreiding aan de westelijke zijde (tweede kwart twintigste eeuw) zijn middenpad en baarhuis enigszins excentrisch komen te liggen. Het hoofdpad is voorzien van een moderne verharding (klinkers en asfalt). Het pad wordt enkele malen gekruist door met gras ingezaaide dwarspaden, deels begeleid door later toegevoegde taxus- of coniferenhagen. De paden omzomen grote, verder niet door interne paden ontsloten grafvelden, met smalle zandstroken tussen de graven. De zandgraven liggen dicht opeenvoegend, met slechts smalle zandstroken tussen de rijen en de graven onderling. De rijen graven liggen evenwijdig aan het hoofdpad, de graven haaks er op, waarbij alle graven zijn georiënteerd op het middenpad. Langs de hagen rondom het terrein lopen smalle grasstroken bij wijze van voetpad.

Beplanting

Het historische gedeelte van de begraafplaats wordt deels nog omgeven door een oude beukenhaag, in oorsprong uit de aanlegtijd van het terrein. De beukenhaag is aan de noordzijde vervangen door een nieuw hekwerk en een taxushaag. Aan de westzijde is de oude haag niet meer aanwezig als gevolg van een uitbreiding in het

tweede kwart van de twintigste eeuw. Daarbij is een taxushaag geplaatst langs de nieuwe terreingrens. In de noordoosthoek is de oude beukenhaag recentelijk verdwenen bij het maken van een brede verbinding tussen de historische begraafplaats en de uitbreiding.

Voorts bevinden zich op het terrein enkele markante groenelementen, zoals de rijen beuken langs de zuidzijde van het terrein (zijde Korenbloemstraat) en de laan met dubbele thujabepanting langs de noordzijde. Aan weerszijden van de entree aan de noordzijde staan twee forse beuken. In de omgeving van het baarhuis staan enkele grote bomen, waaronder linden en platanen, deels aan weerszijden van het middenpad. Midden op het terrein, langs een dwarspadstructuur, staan twee forse treurbeuken.

Voor het overige is het terrein slechts spaarzaam ingericht met groen. De heren en derden in het terrein aanwezige hagenstructuren zijn van vrij recente datum en behoren niet tot de oorspronkelijke inrichting van de begraafplaats.

Bijzondere gebouwen en objecten

Het voormalige baarhuis (Iekink 28), dat ook gebruikt kon worden voor de verzorging van besmettelijke zieken, dateert uit 1866. Het gebouwtje heeft een rechthoekige grondslag, één bouwlaag en een schilddak met de nok haaks op de voorgevel, die wordt bekroond door een schilderachtige in- en uitgezwakte topgevel. Het dak is gedekt met gesmoorde oud Hollandse pannen. De gevels zijn gemetseld in handvormbaksteen in kruisverband, met in de zijgevels zwart geschilderde muurankers. Plint met trasraam.

De symmetrisch ingedeelde voorgevel heeft drie door middel van gemetselde spitsbogen gekoppelde openingen. De grootste centrale gevelopening bestaat uit een spitsboogvormige ingang met dubbele houten deur. De smallere en lagere spitsboogvensters aan weerszijden hebben gietijzeren roedenramen met neogotische traceringen. In de top van de gevel bevindt zich een oculusvenster met rollaag en gietijzeren roosraampje. De gevelcontouren zijn aangezet met een uitgemetselde rollaag met op de rechte schouders, en de top kunststenen deklijstjes. In de achter- en zijgevels bevinden zich kleine halfronde vensters met rollagen.

Grafmonumenten

Algemene indruk

Vooral in het noordelijke deel van de begraafplaats bevinden zich ensembles historische graven. Het beeld is echter sterk gevarieerd door de vele nieuwe graven die tussen de oude, na ruiming, zijn ingevoegd. De leeftijden lopen sterk uiteen, als gevolg van eerdere ruiming en de soms lange tijdspannen van invulling. De graftekens zijn overwegend in natuursteen uitgevoerd, merendeels hardsteen, in

incidentele gevallen zandsteen. De oudste graven dateren uit het late derde kwart van de negentiende eeuw. Dit betekent dat er uit de eerste decennia van het bestaan de van de begraafplaats geen graftekens meer resteren. Er zijn verschillende typen graven te onderscheiden:

- Zand- en keldergraven;
- Graven met alleen een staande grafsteen of stèle;
- Graven met een staande grafsteen of stèle, met een door middel van hardstenen banden gemarkeerd graf, overwegend met een vulling van grintslag, zand of een betegeling;
- Graven met alleen liggende zerken, deels op een lage sokkel, waardoor sprake is van een tombe;
- Graven met staande of liggende stenen binnen een omheining van smeedijzeren hekken of kettingen tussen hardstenen palen;
- De meestal hardstenen staande graftekens zijn er in verschillende varianten, van simpele rechthoekige of getoogde tekens tot eenvoudig of iets rijker uitgewerkte silhouetstenen. In een enkel geval is er sprake van een rijk gedetailleerd grafmonument.

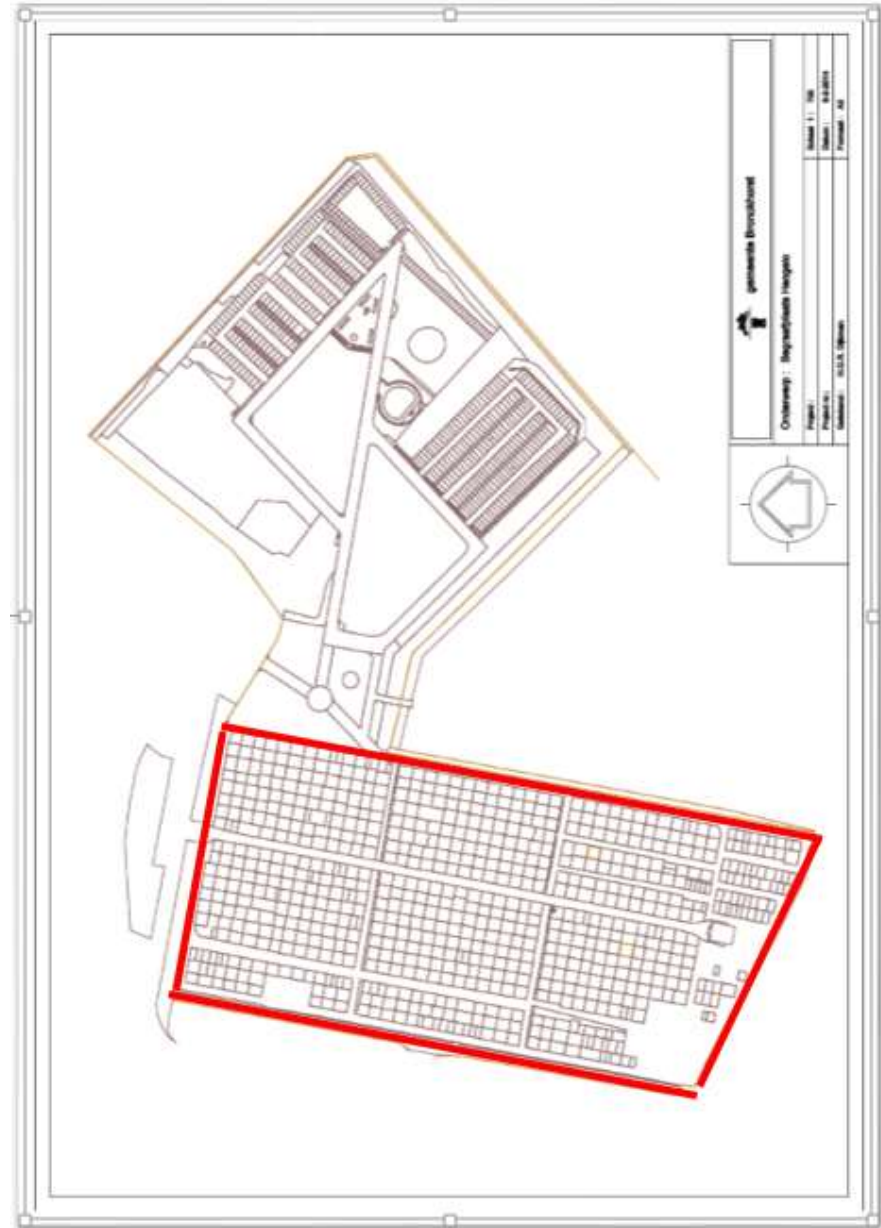
Een groot aantal graftekens is uitgevoerd in een vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw gangbare neoclassicistische trant, waarbij opvalt dat deze nog tot ver in de twintigste eeuw is gehandhaafd. Karakteristiek voor deze graven zijn vooral de timpaanachtige of gelobde bovenzijden, maar ook motieven zoals palmetten en van een rondboog voorziene tekstspiegels. Slechts enkele graven zijn verlevendigd met bijzondere beeldhouwde motieven. Jongere graftekens uit de eerste helft van de twintigste eeuw vertonen eenvoudige invloeden van de Jugendstil of art deco. De ornamentiek is veelal sober en eenvoudig. Als er al motieven voorkomen blijft dit beperkt tot eenvoudige symbolen als palmtakken (overwinning op de dood), klimop (door de groenblijvende bladeren symbool van onvergankelijkheid en eeuwig leven), sterren (door de naar boven en beneden gerichte punten verbinding van hemel en aarde), laurierkransen (overwinning op de dood). De belettering van de graftekens is overwegend uitgevoerd in de vorm van verzonken liggende of verheven inscripties, al dan niet binnen gebouchardeerde of gezoete tekstspiegels. Bij de vermelding van de overledene wordt vaak ook een boerderijnaam genoemd.

Incidenteel bevinden zich bij de grafrijen nog kleine merendeels betonnen nummerpaaltjes met het nummer van de grafrij.

Graftekens met aandachtswaarde

In de bij deze beschrijving gevoegde catalogus bevindt zich een selectie van de meest in het oog vallende historische graftekens. Daarbij is uitgegaan van algemene

cultuurhistorische waarden, een uitzonderlijke of juist zeer kenmerkende vormgeving, materiaalgebruik en bijzondere ornamentiek.
De lijst is niet uitputtend, temeer omdat het belang van veel “eenvoudige” historische graven ook schuilt in de ensemblewaarde. Per graf wordt de betreffende familienaam genoemd, aangevuld met de belangrijkste karakteristiek.

WAARDERING / REDEN VAN PLAATSING

Architectuur- en kunsthistorische waarden

Het oudste gedeelte van de Algemene Begraafplaats in Hengelo is in zijn opzet en aanleg een karakteristiek voorbeeld van een historische dorpsbegraafplaats uit het tweede kwart van de negentiende eeuw. Van belang is vooral de ingetogen en tamelijk pragmatische terreinstructuur, in hoofdzaak op basis van een rechthoek en met een haaks op de (vroegere) hoofdingang gelegen middenpad, dat is gericht op het in 1866 gebouwde monumentale baar- of lijkenhuis. Dit element vormt met de bijstaande bomen een belangrijk focuspunt in de formele aanleg en de pendant van de entreepartij. De oorspronkelijk opzet is veranderd door de toevoeging van een smalle uitbreiding aan de westzijde, waardoor de symmetrie van het terrein geweld is aangedaan, de gedeeltelijke herinrichting van het terrein met taxus- en coniferenhagen, en door de brede aansluiting van de moderne uitbreiding aan de noordoostzijde, waarvoor een groot stuk van de oude beukenhaag is geruimd.

Binnen het historische gedeelte van de begraafplaats is nog maar op enkele plaatsen sprake van een samenhangend ensemble van historische graven. Dit is het gevolg van ruimings- en herinvullingsactiviteiten in de afgelopen decennia. Hierdoor bestaat er een mix van oude en soms waardevolle grafmonumenten en modernere graftekens, deze laatste vaak met eigentijdse oplossingen op de graven, als haagjes en coniferen. De strakke ordening en de padenstructuren brengen in dit wisselende beeld nog enige samenhang.

Op het onderzoeksterrein bevindt zich een aantal bijzondere objecten die van belang zijn voor het instandhouden van de historische gelaagdheid van de begraafplaats en waarvan de oudste exemplaren teruggaan op het laatste kwart van de negentiende eeuw. De diverse historische grafmonumenten geven een beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van de begraafplaats.

De historische grafmonumenten zijn in meer of mindere mate van kunsthistorische betekenis, als waardevolle voorbeelden van het funeraire erfgoed. Door hun opzet en vormgeving geven ze een helder beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van dit erfgoed vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw tot en met het interbellum en kort daarna. Een aantal

van deze objecten heeft een bijzondere kunsthistorische waarde door de combinatie met opmerkelijke details zoals gebeeldhouwde motieven of een omheining met ijzeren hekken, of vanwege bijzonder materiaalgebruik. Vooral wanneer er gebeeldhouwde details aanwezig zijn, getuigen de betreffende graftekens van hoogwaardige esthetische kwaliteiten. In hun bijzondere betekenis vallen vooral de in de bij deze beschrijving gevoegde catalogus opgenomen objecten op.

Ensemble-/situatieve waarden

Hoewel de hoofdstructuur en de aanleg van het historische deel van de begraafplaats niet zeldzaam is te noemen en ook op belangrijke onderdelen is veranderd, is er toch sprake van een bijzondere ensemblewaarde. In het bijzonder geldt dit voor de in wezen symmetrische opzet met een middenpad tussen de entree en lijkenhuis, de interne padenstructuur, de omheining met beukenhagen en de monumentale groenaccenten bij de entree en het lijkenhuis, in samenhang met de verspreid gelegen historische grafmonumenten.

Cultuurhistorische waarden

In zijn huidige verschijningsvorm weerspiegelt het oudste gedeelte van de begraafplaats op een redelijk goed herkenbare manier de opzet van een eenvoudige dorpsbegraafplaats uit het tweede kwart van de negentiende eeuw. In deze betekenis is het terrein van belang als een onderdeel van de historische infrastructuur zoals die voor de dorpsgemeenschap van Hengelo in die periode tot stand is gekomen. Na vanaf de middeleeuwen te hebben begraven in en rond de oude dorpskerk in het centrum, werd deze dodenakker in 1829 aangelegd. Hiermee is het terrein van belang als een heldere illustratie van de landelijke overheidsmaatregelen die er in deze periode toe leidden dat in het vervolg buiten de bebouwde kom begraven diende te worden. Weliswaar is de dorpsbebouwing inmiddels tot aan de kerkhofpoort opgerukt, maar nog altijd is het terrein een belangrijk relict dat verwijst naar de vroegere praktijk.

De diverse graven op de begraafplaats zijn een betekenisvolle informatiebron van het verleden, en geven een indruk van de geschiedenis van Hengelo e.o. Ze vertellen het verhaal van meer of minder bekende personen en zijn daarom van groot belang als een belangrijk oriëntatiepunt voor de identiteit van Hengelo en dit gedeelte van de gemeente Bronckhorst. Van een bijzondere betekenis is de vermelding van

boerderijnamen op verschillende graftekens, waardoor de graven ook op deze manier een belangrijke afspiegeling zijn van de lokale gemeenschap.

CONCLUSIE

Concluderend kan worden gesteld, dat het oudste gedeelte van de Algemene Begraafplaats in Hengelo enige architectuur- en kunsthistorische, ensemble- en situationele en cultuurhistorische waarden bezit.

► De **architectuur- en kunsthistorische waarden** betreffen de historische opzet en aanleg van het historische terreingedeelte met omheining, centraal middenpad als hoofdas tussen entreepartij en lijkenhuis, de accentbomen bij de entree en het lijkenhuis, alsmede de groepen historische graftekens.

► De **ensemble- en situationele waarden** worden bepaald door de redelijk goed herkenbare historische opzet van het terrein waardoor er sprake is van een markant ensemble als onderdeel van de Algemene Begraafplaats. De historische terreinonderdelen maar ook de bijbehorende oude beplanting en beukenhagen hebben ensemblewaarde en zijn van wezenlijk belang voor het historische aanzicht en karakter van de begraafplaats en zijn onmiddellijke omgeving.

► Er is **cultuurhistorische waarde** doordat de op het terrein aanwezige historische grafmonumenten een weerspiegeling zijn van de sociaalhistorische ontwikkelingen in Hengelo e.o. In deze betekenis zijn ze van wezenlijk belang voor de identiteit van de lokale gemeenschap en van de gemeente Bronckhorst. Tegelijk weerspiegelt het terrein nog enigszins de ontwikkelingen in het vroege tweede kwart van de negentiende eeuw, toen is besloten om in navolging van de landelijke overheidseisen buiten de bebouwde kom te gaan begraven.

Op basis van bovenstaande motivering is het in oorsprong uit 1829 daterende oudste gedeelte van de Algemene Begraafplaats in Hengelo, in samenhang met zijn aanleg en inrichting, en met de op het terrein aanwezige historische graftekens, beschermwaardig als gemeentelijk monument in de gemeente Bronckhorst.

Het gaat om de volgende onderdelen:

- De contouren van het historische terreingedeelte;
- De omheining met beuken- en taxushagen van het historische deel van het terrein;

- De beukenbeplanting aan de Korenbloemstraat;
- De ligging van de oude hoofdentree, met accentbomen;
- De interne infrastructuur van het oude gedeelte van het terrein met centraal middenpad en enkele kruisende structuren;
- De oude bomen in de omgeving van het lijkenhuis;
- Het lijkenhuis uit 1866;
- De ligging en oriëntatie van de graven, zonder ontsluitende interne padenstructuur;
- De directe entourage van de oorlogsgraven met geschoren haagjes;

2. Algemene begraafplaats Steenderen

BESCHRIJVING VAN DE BEGRAAFPLAATS

Hoofdopzet, aanleg, structuur

De begraafplaats bestaat uit een langwerpige rechthoekig terrein, haaks op de Kerkhoflaan en daar ontsloten via een poort. Het terrein bestaat uit twee evenwijdig aan elkaar liggende delen: het smalle historische gedeelte in het verlengde van de hoofdentree, en een recente uitbreiding aan de westzijde. De uitbreiding is toegankelijk via enkele doorgangen in de oude omheining van het historische gedeelte.

Entree / poort / omheining

Het historische deel van de begraafplaats is omgeven door een hoge beukenhaag van aanzienlijke ouderdom. Delen ervan kunnen dateren uit de aanlegtijd van de

begraafplaats. Aan de zuidoostzijde wordt de haag onderbroken door de hoofdtoegangspoort, die van vrij recente datum is (derde kwart twintigste eeuw). Ze bestaat uit twee bakstenen posten met daartussen een ijzeren hekwerk met twee vleugels. De hoge posten worden geflankeerd door lagere hekwerken en bakstenen posten, die op hun beurt aansluiten op kwart rond gebogen gemetselde muurtjes, afgedekt door rollagen. Deze omgeven aan de buitenzijde van de beukenhaag gelegen plantvakken.

De begraafplaatsentree is toegankelijk via een halfcirkelvormige oprit, die bij de uiteinden is gemarkeerd door twee zeer grote oude beuken. In het middenplantsoen staat een grote linde. De bomen zijn opgenomen in heestervakken. Voor de entree ligt een klinkerbestrating.

Interne structuur / indeling

De begraafplaats bezit een eenvoudige formele padenstructuur, uitgaande van een lang centraal middenpad, dat van de hoofdentree het hele terrein doorkruist tot aan het voormalige lijkenhuis, dat helemaal aan de noordzijde, in de middenas van het terrein is geplaatst. Het hoofdpad wordt halverwege gekruist door een dwarspad, dat net als het hoofdpad is voorzien van een gedeeltelijke klinkerbestrating. De velden aan weerszijden van het middenpad zijn niet door interne ontsloten, maar verdeeld in grote grafvakken met smalle zandstroken tussen de graven. De zandgraven liggen dicht opeenvoerend, met slechts smalle zandstroken tussen de rijen en de graven onderling. De rijen graven liggen evenwijdig aan het hoofdpad, de graven haaks erop, waarbij alle graven zijn georiënteerd op het noordoosten. Dit levert ten opzichte van het hoofdpad een wat merkwaardig beeld op, omdat de graven aan de noordoostzijde alleen van de achterkant te zien zijn. Langs de beukenhagen lopen smalle grasstroken bij wijze van voetpad.

Het lijkenhuis staat zoals gezegd op het noordelijke uiteinde van het middenpad en wordt hier vooraf gegaan door een vierkante open ruimte, waarin zich een grote, zeer fraai uitgegroeide treurbeuk bevindt. Het hoofdpad loopt als zandpad dwars door de imposante boomspiegel van deze boom.

Aan weerszijden van het lijkenhuis bevinden zich smalle heestervakken.

Ten westen van het centrale pad bevindt zich vlakbij de hoofdingang een rechthoekige open ruimte, deels omzoomd door coniferenhagen, waarin onder meer een reeks oorlogsgraven is opgenomen. Deze indeling behoort niet tot de oorspronkelijke opzet maar is pas in de tweede helft van de twintigste eeuw ontstaan. Evenmin oorspronkelijk is de in de jaren tachtig-negentig van de twintigste eeuw gerealiseerde aanleg met taxushagen aan weerszijden van het gedeelte met treurbeuk.

De uitbreiding van de begraafplaats aan de westzijde (die hier verder buiten beschouwing blijft) heeft een eenvoudige orthogonale indeling, met haaks op het oude gedeelte geplaatste grafrijen en hagen. Door de slechts smalle doorgangen in de oude beukenhaag is dit terreingedeelte een op zichzelf staand gedeelte gebleven.

Het hoofdpad is voorzien van een moderne betonklinkerbestrating. Deze bestrating is van recente datum en heeft geen historische waarde.

Beplanting

Het historische gedeelte van de begraafplaats wordt omgeven door een hoge beukenhaag, in oorsprong uit de aanlegtijd van het terrein. Voor het overige is het terrein slechts spaarzaam ingericht met groen. Aan het noordelijke uiteinde bevindt zich een vierkant open terrein, waarop centraal een grote treurbeuk staat. Aan weerszijden van het lijkenhuis bevinden zich stroken met heesters (veelal laurier) en enkele recente bloesembomen. Her en der bevinden zich enkele solitaire groenelementen van vrij recente datum tussen de graven. Het terrein gedeelte ten westen van de entree is, vermoedelijk in de jaren negentig van de twintigste eeuw nieuw ingedeeld met geschoren coniferenhagen in een kamerstructuur. Hierin is ook de reeks oorlogsgraven opgenomen.

Ook in het noordelijke deel van de begraafplaats bevindt zich een indeling met hagen, in dit geval taxushagen, van vrij recente datum.

Bijzondere gebouwen en objecten

Het voormalige lijkenhuis, dat ook gebruikt kon worden voor de verzorging van besmettelijke zieken, dateert uit 1866. Het gebouwtje heeft een rechthoekige grondslag, één bouwlaag en een zadeldak met de nok haaks op de voorgevel, voorzien van gesmoorde opnieuw verbeterde Hollandse pannen en aan voor- en achterzijde van een houten overstek met in de top een geprofileerde makelaar. De gevels zijn gemetseld in handvormbaksteen in kruisverband, met in de zijgevels zwart geschilderde muurankers. De symmetrisch ingedeelde voorgevel heeft centraal een ingang onder een strek, met kozijn met duivejagerprofiel, grijs geschilderde neuten, een houten opgeklampte deur en boven het kalf een enkelruits bovenlicht met gietijzeren levensboom. Aan weerszijde bevindt zich een getoogd venster onder een steens segmentboog. De vensters hebben grijs geschilderde houten lekdorpels, gepende kozijnen en ramen met een decoratieve roedenverdeling met ijzeren roeden. In de geveltop bevindt zich een oculusvenstertje. De linker zijgevel bevat een ingang onder een strek, met houten kozijn en opgeklampte deur. In de top van de overigens blinde achtergevel bevindt zich een kozijn met ventilatierooster. De rechter zijgevel is blind.

Grafmonumenten

Algemene indruk

Vooraf in het eerst in gebruik genomen zuidelijke deel van de begraafplaats bevinden zich ensembles historische graven. De leeftijden lopen sterk uiteen, als gevolg van eerdere ruiming en de soms lange tijdspannen van invulling. De graftekens zijn overwegend in natuursteen uitgevoerd, merendeels hardsteen, in incidentele gevallen zandsteen. Enkele graven hebben een ijzeren grafplaat. De oudste graven dateren uit het tweede kwart van de negentiende eeuw. Er zijn verschillende typen graven te onderscheiden:

- Zand- en keldergraven;
- Graven met alleen een staande grafsteen of stèle;
- Graven met een staande grafsteen of stèle, met een door middel van hardstenen banden gemarkeerd graf, overwegend met een vulling van grintslag, zand of een betegeling;
- Graven met alleen liggende zerken, deels op een lage sokkel, waardoor sprake is van een tombe;
- Graven met staande of liggende stenen binnen een omheining van smeedijzeren hekken of kettingen tussen hardstenen palen komen niet voor;
- De meestal hardstenen staande graftekens zijn er in verschillende varianten, van simpele rechthoekige of getoogde tekens tot eenvoudig of iets rijker uitgewerkte silhouetstenen. In een enkel geval is er sprake van een rijk gedetailleerd grafmonument in de vorm van een sokkel met obelisk (monument schrijver Jan Frederik Oltmans).

Een groot aantal graftekens is uitgevoerd in een vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw gangbare neoclassicistische trant, waarbij opvalt dat deze nog tot ver in de twintigste eeuw is gehandhaafd. Karakteristiek voor deze graven zijn vooral de timpaanachtige of gelobde bovenzijden, maar ook motieven zoals palmetten en van een rondboog voorziene tekstspiegels. Slechts enkele graven zijn verlevendigd met bijzondere gebeeldhouwde motieven.

De ornamentiek is veelal sober en eenvoudig. Als er al motieven voorkomen blijft dit beperkt tot eenvoudige symbolen als palmtakken (overwinning op de dood), klimop (door de groenblijvende bladeren symbool van onvergankelijkheid en eeuwig leven) of sterren (door de naar boven en beneden gerichte punten verbinding van hemel en aarde). De belettering van de graftekens is overwegend uitgevoerd in de vorm van verzonken liggende of verheven inscripties, al dan niet binnen gebouchardeerde of gezoete tekstspiegels. Bij de vermelding van de overledene wordt vaak ook een

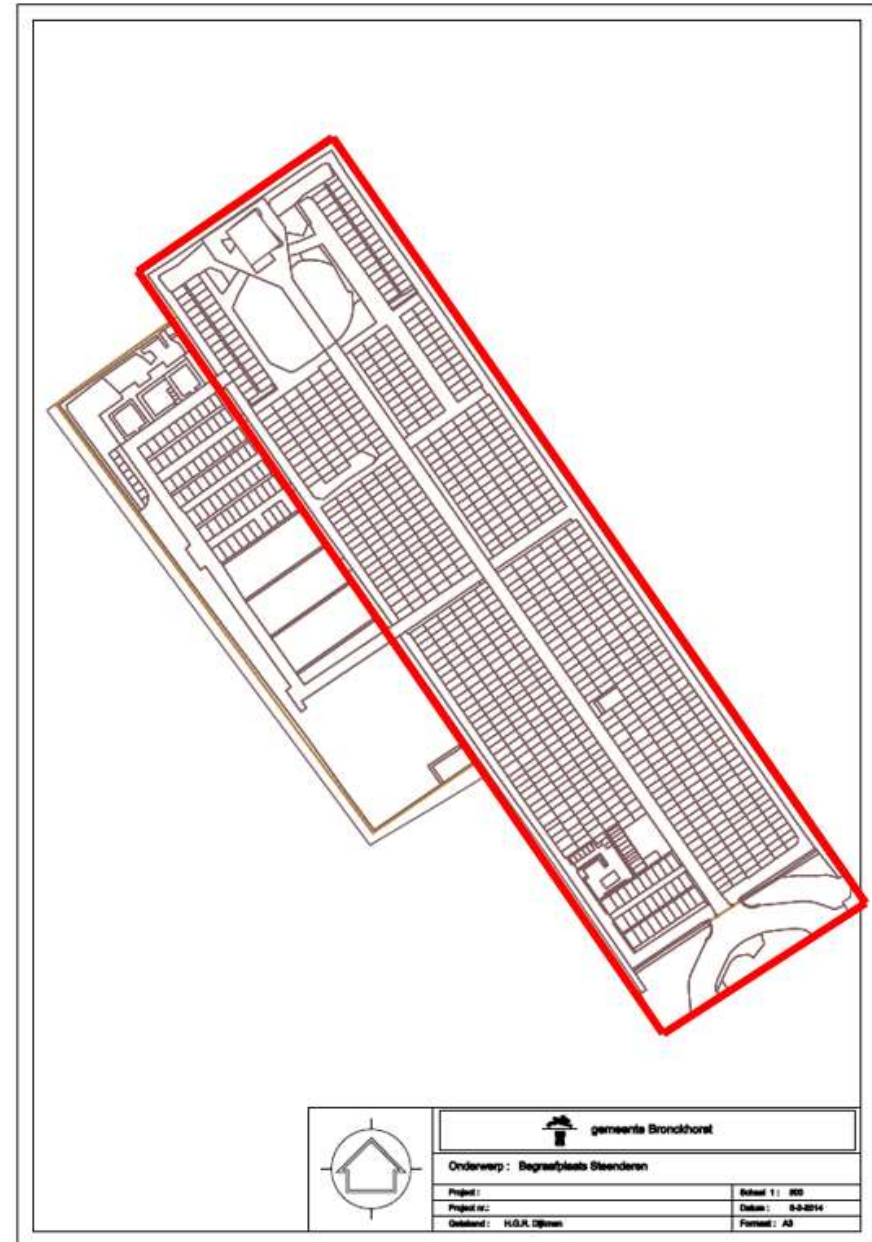
boerderijnaam genoemd.

Bij de grafrijen langs de buitenranden (paden langs de beukenhaag) staan nog kleine merendeels betonnen nummerpaaltjes met het nummer van de gravenrij.

Graftekens met aandachtswaarde

In de bij deze beschrijving gevoegde catalogus bevindt zich een selectie van de meest in het oog vallende historische graftekens. Daarbij is uitgegaan van algemene cultuurhistorische waarden, een uitzonderlijke of juist zeer kenmerkende vormgeving, materiaalgebruik en bijzondere ornamentiek.

De lijst is niet uitputtend, temeer omdat het belang van veel "eenvoudige" historische graven ook schuilt in de ensemblewaarde. Per graf wordt de betreffende familienaam genoemd, aangevuld met de belangrijkste karakteristiek.

WAARDERING / REDEN VAN PLAATSING

Architectuur- en kunsthistorische waarden

Het oudste gedeelte van de Algemene Begraafplaats in Steenderen is in zijn opzet en aanleg een goed bewaard gebleven en karakteristiek voorbeeld van een historische dorpsbegraafplaats uit het vroege tweede kwart van de negentiende eeuw. Van belang is vooral de ingetogen en tamelijk pragmatische terreinstructuur, in hoofdzaak op basis van een rechthoek en met een haaks op de (vroegere) hoofdingang gelegen middenpad, dat in de jaren zestig van de negentiende is verlengd tot aan het in 1866 gebouwde monumentale baar- of lijkenhuis. Dit element vormt samen met de imposante treurbeuk een belangrijk focuspunt in de formele aanleg en de pendant van de entreepartij. Van belang is de invulling van vooral het zuidelijke gedeelte met ensembles historische grafmonumenten, waar de dicht opeen gelegen graven nog verwijzen naar de zerkenvloeren in de oude kerkgebouwen. In zijn historische opzet is het oudste deel van de begraafplaats nog altijd zeer goed herkenbaar.

Op het onderzoeksterrein bevindt zich een aantal bijzondere objecten die van belang zijn voor het instandhouden van het historische karakter van dit deel van de begraafplaats en waarvan de oudste exemplaren teruggaan op het tweede kwart van de negentiende eeuw. De diverse historische grafmonumenten geven een helder beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van de begraafplaats.

De historische grafmonumenten zijn in meer of mindere mate van kunsthistorische betekenis, als waardevolle voorbeelden van het funeraire erfgoed. Door hun opzet en vormgeving geven ze een helder beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van dit erfgoed vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw tot en met het interbellum en kort daarna. Een aantal van deze objecten heeft een bijzondere kunsthistorische waarde door de combinatie met opmerkelijke details zoals gebeeldhouwde motieven of een omheining met ijzeren hekken, of vanwege bijzonder materiaalgebruik. Vooral wanneer er gebeeldhouwde details aanwezig zijn, getuigen de betreffende graftekens van hoogwaardige esthetische kwaliteiten. In hun bijzondere betekenis vallen vooral de in de bij deze beschrijving gevoegde catalogus opgenomen objecten op.

Ensemble-/situatieve waarden

Weliswaar zijn de hoofdstructuur en aanleg van het bedoelde terreingedeelte niet zeldzaam te noemen, maar vooral omdat deze in hun historische opzet gaaf bewaard zijn gebleven is er sprake van hoge plaatselijke ensemblewaarde. In het bijzonder geldt dit voor de in wezen symmetrische opzet met een middenpad tussen de entree en lijkenhuis, de interne padenstructuur, de omheining met beukenhagen en de monumentale groenaccenten bij de entree en het lijkenhuis, in samenhang met de ensemble historische grafmonumenten in het vooral het zuidelijke deel van het terrein.

Het oudste terreingedeelte, waarvan de contouren en een groot aantal graven teruggaan op de vroegste periodes van de begraafplaats, vormt in zijn bescheiden opzet en door zijn aanleg, structuur en inrichting, een opmerkelijk en waardevol ensemble op het zuidelijke deel van de Algemene Begraafplaats, waar het belangrijke beeldbepalende waarde heeft voor de Kerkhofweg.

Cultuurhistorische waarden

In zijn huidige verschijningsvorm weerspiegelt het oudste gedeelte van de begraafplaats op een goed herkenbare manier de opzet van een eenvoudige dorpsbegraafplaats uit het tweede kwart van de negentiende eeuw. In deze betekenis is het terrein van belang als een onderdeel van de historische infrastructuur zoals die voor de dorpsgemeenschap van Steenderen tot stand is gekomen. Na vanaf de middeleeuwen te hebben begraven in en rond de oude dorpskerk in het centrum, werd deze dodenakker in 1829 aangelegd. Mede door de gave historische verschijningsvorm is het bedoelde terreingedeelte van belang als een heldere illustratie van de landelijke overheidsmaatregelen die er in deze periode toe leiden dat in het vervolg buiten de bebouwde kom begraven diende te worden. Weliswaar is de dorpsbebouwing inmiddels tot aan de kerkhofpoort opgerukt, maar nog altijd is het terrein een belangrijk relict dat verwijst naar de vroegere praktijk.

De diverse graven op de begraafplaats zijn een betekenisvolle informatiebron van het verleden, en geven een indruk van de geschiedenis van Steenderen e.o. Ze vertellen het verhaal van meer of minder bekende

personen en zijn daarom van groot belang als een belangrijk oriëntatiepunt voor de identiteit van Steenderen en de gemeente Bronckhorst. Van een bijzondere betekenis is de vermelding van boerderijnamen op verschillende graftekens, waardoor de graven ook op deze manier een belangrijke afspiegeling zijn van de lokale gemeenschap. Monumentaal én beschermd grafmonument is dat van de schrijver J.F. Oltmans.

CONCLUSIE

Concluderend kan worden gesteld, dat het oudste gedeelte van de Algemene Begraafplaats aan de Kerkhofweg in Steenderen architectuur- en kunsthistorische, ensemble- en situationele en cultuurhistorische waarden bezit.

► De **architectuur- en kunsthistorische waarden** betreffen de historische opzet en aanleg van het bedoelde terreingedeelte met omheining, centraal middenpad als hoofdas tussen entreepartij en lijkenhuis, de accentbomen bij de entree en de monumentale treurbeuk bij het lijkenhuis, alsmede de groepen historische graftekens.

► De **ensemble- en situationele waarden** worden bepaald door de goed herkenbare historische opzet van het terrein waardoor er sprake is van een markant en opmerkelijk ensemble als onderdeel van de Algemene Begraafplaats. De historische terreinonderdelen maar ook de bijbehorende oude beplanting en beukenhagen hebben ensemblewaarde en zijn van wezenlijk belang voor het historische aanzicht en karakter van de begraafplaats en zijn onmiddellijke omgeving.

► Er is **cultuurhistorische waarde** doordat de op het terrein aanwezige historische grafmonumenten een weerspiegeling zijn van de sociaalhistorische ontwikkelingen in Steenderen e.o. In deze betekenis zijn ze van wezenlijk belang voor de identiteit van de lokale gemeenschap en van de gemeente Bronckhorst. Tegelijk weerspiegelt het terrein op een heldere manier de ontwikkelingen in het vroege tweede kwart van de negentiende eeuw, toen is besloten om in navolging van de landelijke overheidseisen buiten de bebouwde kom te gaan begraven.

Op basis van bovenstaande motivering is het in oorsprong uit 1829 daterende oudste gedeelte van de Algemene Begraafplaats aan de Kerkhofweg in Steenderen, in samenhang met zijn aanleg en inrichting, en met de op het terrein aanwezige historische graftekens, beschermwaardig als gemeentelijk monument in de gemeente Bronckhorst.

Het gaat om de volgende onderdelen:

- De contouren van het historische terreingedeelte;
- De omheining met beukenhagen van het historische deel van het terrein;
- De entreepartij met hekwerken en ingebogen muurtjes;
- De interne infrastructuur van het oude gedeelte van het terrein met centraal middenpad en enkele kruisende structuren;
- De monumentale bomen bij de entree van de begraafplaats (twee beuken en een linde);
- De monumentale treurbeuk bij het lijkenhuis;
- Het lijkenhuis uit 1866;
- De ligging en oriëntatie van de graven, zonder ontsluitende interne padenstructuur;
- De directe entourage van de oorlogsgraven met geschoren haagjes en plantsoen;

3. Algemene Begraafplaats Vorden

BESCHRIJVING VAN DE BEGRAAFPLAATS

Hoofdpzet, aanleg, structuur

De Algemene begraafplaats van Vorden ligt buiten de bebouwde kom, op een trapeziumvormig terrein ten noorden van de Kerkhoflaan. Het zuidelijke deel van het terrein bevat een toegangslaan, met westelijk daarvan een parkeerterrein, en oostelijk daarvan onder meer een dienstterrein en een beheerderswoning met omliggende tuin. De toegangslaan leidt naar een poort, die toegang geeft tot het centrale en oudste gedeelte van de Vordense begraafplaats. Dit is een groot rechthoekig terrein, waarvan het verlengde van de toegangslaan de middenas vormt. Dit oudste terreingedeelte bestaat uit vier kwadranten met graven. Het is in de eerste helft van de twintigste eeuw naar het oosten uitgebreid met enkele vakken en naar het westen met een omvangrijker gedeelte met een centraliserende

formele aanleg en een groot half rond gebogen pad aan de westzijde. Aan de oostzijde vond in 1936 een uitleg plaats, deels weer in een formele aanleg met een klein centraal rond, en aan de meest oostelijke rand met een langgerekt gebogen pad. Aan de noordzijde van het hierboven benoemde gedeelte bevindt zich een grote recente uitbreiding in een over het algemeen landschappelijke stijl. Deze uitbreiding blijft in deze beschrijving verder buiten beschouwing.

Entree / poort / omheining

De centrale as in het oudste deel van de begraafplaats wordt aan de zuidzijde ontsloten door een monumentale toegangspoort, bestaande uit een dubbel draaiend ijzeren hekwerk, met naar het midden in hoogte afnemende spijlen met lelievormige bekroningen. De hekken zijn geplaatst tussen slanke en opengewerkte ijzeren penanten, waarop aan voor- en achterzijde panelen zijn aangebracht met opschriften. Op de voorzijde de bijbeltekst "Komt allen tot Mij. Ik zal U ruste geven", op de achterzijde dichtregels van de dichter Antoni Christiaan Wijnandt Staring (1767-1840), die ook op deze begraafplaats is begraven: "Uit nacht rijst morgenrood. Het leven uit den Dood". Op deze penanten sluiten in hoogte aflopende korte ijzeren hekwerken aan. De overige hekwerken rond het terrein zijn van recente datum en hebben geen historische waarde. Van de negentiende-eeuwse terreinafscheiding is rondom het historische begraafplaatsgedeelte een groenstrook behouden gebleven, waarin hier en daar oude beuken staan.

Langs de westelijke flank van de westelijke uitbreiding (Galgengoorweg) bevindt zich een hoge beukenhaag.

Interne structuur / indeling

Het oudste (negentiende-eeuwse) gedeelte

Direct achter de hoofdingang bevindt zich het oudste (vroeg negentiende-eeuwse) deel van de begraafplaats. Dit deel bezit een eenvoudige formele padenstructuur, uitgaande van een lang centraal middenpad. Dit leidt van de hoofdentree in een rechte lijn naar het noorden, waar het aansluit op een doorgang naar het nieuwe gedeelte van de begraafplaats. Het middenpad wordt halverwege gekruist door een dwarspad. Op deze manier wordt het terrein in vier kwadranten gedeeld. Het geheel wordt omgeven door een pad. Langs dit pad staan verspreid zeer forse beuken, mogelijk restanten van de oorspronkelijke beukenhagen, die het terrein zullen hebben omgeven. In de zuidoosthoek van het historische gedeelte staat een historisch baarhuis. De paden zijn niet verhard.

Uitgezonderd het noordoostelijke kwadrant zijn de kwadranten niet ontsloten door

een fijnere padenstructuur. De grafvelden liggen enigszins verhoogd ten opzichte van de hoofdpaden en zijn begroeid met mos of met gras ingezaaid. Hierin liggen de graven in lange, evenwijdig aan de middenas gelegen rijen, merendeels georiënteerd op het oosten. In het noordoostelijke kwadrant wordt hiervan afgeweken door de aanwezigheid van enkele korte binnenpaden, waaraan de grafrijen een kwartslag gedraaid liggen ten opzichte van de overige graven in het terrein.

Er is geen noemenswaardige beplanting aanwezig en doordat interne paden ontbreken is er sprake van een rustig en uniform beeld. Omdat de graven vrij dicht op elkaar liggen wordt het beeld van het begraven binnen de kerkmuren opgeroepen.

Aan weerszijden van het noordelijke deel van het middenpad bevinden zich grote rechthoekige grafvakken met de monumentale grafkelders van de plaatselijke adellijke families. Hier en in de onmiddellijke omgeving van deze grafkelders bevinden zich de belangrijkste graven, de 1^e klassen of A-klasse graven. Langs de randen van dit oudste gedeelte van de Vordense begraafplaats liggen de 2^e klasse graven. Aanvankelijk was er ook sprake van een 3^e klasse gedeelte. Dit is grotendeels nieuw ingevuld, onder meer met een aantal kindergraven.

Aan de oostzijde is het oudste gedeelte vermoedelijk in de eerste helft van de twintigste eeuw enigszins uitgebreid met een aantal rechthoekige grafvelden, ontsloten door rechte, elkaar kruisende paden, die de formele aanleg van het oude gedeelte volgen. De noordelijke en oostelijke vakken zijn thans niet ingevuld met graven, maar als strooiveld in gebruik.

Uitbreiding vroege twintigste eeuw, westzijde (1920)

Ten westen van het oude gedeelte is in de eerste helft van de twintigste eeuw (vermoedelijk 1920) een aanzienlijke uitbreiding gerealiseerd, die in oppervlakte een verdubbeling van het bestaande terrein betekende. Het nieuwe deel kreeg een formele, symmetrische aanleg, waarin als hoofdelementen een klein centraal rond en een ruim gebogen pad aan de westzijde zijn opgenomen. Het nieuwe terrein wordt van het oude gescheiden door een langgerekte plantsoen, met oud opgaand groen, restanten van de oorspronkelijke westelijke omheining van het oudste gedeelte van de begraafplaats.

In de as van het oost-westverlopende hoofdpad in de oude aanleg ligt de centrale as van het nieuwe gedeelte. De middenas omsluit halverwege een kleine, met rododendron beplante rotonde (in deze omgeving bevinden zich de 1^e klasse graven), die het middelpunt vormt van een omlopend pad dat met kwartronde paden aansluit op het hoofdpad. Deze structuur wordt nog eens omsloten door omlopend buitenpad met halfronde beëindiging aan de westzijde. Hierop sluit aan de westzijde nog een klein, meer landschappelijk ingericht deel van de aanleg aan, met ontsluiting naar de zijingang van de begraafplaats. Aan de noordzijde wordt het

vroeg twintigste-eeuwse gedeelte van het terrein afgesloten door een lange dubbele rij graven en een pad.

Uitbreiding 1936, oostzijde

De uitbreiding aan de oostzijde van het oudste deel van de begraafplaats sluit wat betreft de padenstructuur aan op het oude gedeelte. Het oostwest verlopende pad van de oude aanleg is in het nieuwe gedeelte doorgetrokken. De nieuwe aanleg heeft een symmetrische opzet. De as kruist een kleine rotonde, omgeven door vier kwadranten. Aan de noord- en zuidzijde liggen smalle stroken met paden en graven. Ten oosten van deze formele aanleg bevindt zich een meer informeel gedeelte, afgesloten door een lang gebogen pad aan de oostzijde. In dit gedeelte bevindt zich op een driehoekig terreintje een groep hoge coniferen.

Beplanting

De planting op het oudste gedeelte is vrij spaarzaam. Meest opvallend zijn de oude beuken, die op enkele plekken in de randen van dit terreingedeelte staan, en deels zullen resteren van de oorspronkelijke omheining van het terrein. Markant is de groep beuken ten oosten van het baarhuis.

De beplanting van de eerste uitbreiding aan de westzijde (circa 1920) is dichter dan op het oudste gedeelte van het terrein. Karakteristiek voor de aanlegperiode is de keuze voor vrij donkere soorten als taxus en cipres. Op en rond de rotonde bevinden zich grote rododendrongroepen. De dichte beplanting versterkt de melancholieke sfeer op dit deel van de begraafplaats.

Ook de beplanting in de oostelijke uitbreiding heeft een aantal bijzondere kenmerken. Opvallend is hier de groep in korte rijen geplaatste hoge coniferen op het perceel waarop zich ook de Duitse oorlogsgraven bevinden. Vermoedelijk is deze beplanting een restant van de oorspronkelijke inrichting van dit terreingedeelte, waarin veel heide en coniferen waren opgenomen. De rotonde wordt omgeven door een aantal in de buitenrand geplaatste berken.

Bijzondere gebouwen en objecten

Baarhuis

Aan de zuidzijde van het oudste gedeelte van de begraafplaats staat een historisch baarhuis of "schijnhuis", dat diende voor het opbaren van de overledenen. Het betreft een rechthoekig gebouw van één bouwlaag, met schilddak, gedekt met gesmoorde verbeterde Hollandse pannen. Het dak bezit geen goten en heeft de nokrichting evenwijdig aan de lange gevels. De gevels zijn opgetrokken in machinale baksteen in kruisverband en voorzien van een lage gepleisterde plint. De brede voor- en achtergevel zijn drie traveeën breed, waarvan de middelste licht risaleert en een brede dubbele

houten opgeklampte rondboogdeur bezit, geplaatst onder een gemetselde anderhalfsteens rondboog met gepleisterde geboorte- en sluitstenen. In de zuidgevel bevinden zich aan weerszijden van deze ingang onder halfsteens rondbogen. De vensters zijn hier voorzien van veelruits gietijzeren ramen en gepleisterde lekdorpels. In de noordgevel bevindt zicht van de ingang een rondboognis met bovenin een half rond veelruits ramen. De rest van de gevelopening is in een klezoorverband dichtgemetseld. Rechts in deze gevel bevindt zich een dubbele houten deur onder een half rond veelruits bovenlicht. Aan deze zijde sluiten op de hoeken van het gebouw gemetselde in hoogte aflopende vleugelmuren aan, eindigend in posten met gepleisterde dekplaten met kogelvormige piron.

Beheerderswoning (Kerkhoflaan 4)

Ten oosten van de Kerkhoflaan (en buiten de begraafplaats) staat de historische beheerderswoning van de Algemene Begraafplaats. Dit gebouw is beschermd als gemeentelijk monument. De beheerderswoning kwam rond 1910 in zijn huidige vorm tot stand na verbouwing van een ouder bakstenen gebouw, dat in kern wellicht teruggaat tot het tweede kwart van de negentiende eeuw. De oudere oorsprong is afleesbaar aan de in oude handvormsteen gemetselde muurfragmenten in onder andere de noordgevel. Deze muurresten contrasteren met de in machinale steen gemetselde geveldelen uit de vroege twintigste eeuw.

Het gebouw heeft een rechthoekige plattegrond, één bouwlaag en een fors, met riet gedekt schilddak, voorzien van overstekken zonder goten. Aan de zuidzijde steekt de kap dusdanig ver over, dat zij hier rust op enkele houten stijlen, waardoor een soort veranda is gecreëerd. Het dak heeft een nokvorst van gebakken pannen en wordt aan de zuidzijde bekrond door een gemetselde schoorsteen. Voorst zijn er enkele aangekapte dakkapellen. De gevels zijn gemetseld in handvorm- of machinale baksteen, in kruisverband, met gemetselde strekken boven de gevelopeningen en een gepleisterde plint. De gevelopeningen hebben houten kozijnen, deels met afgeschuinde bovenhoeken, houten opgeklampte deuren of ramen met roedenverdeling. Enkele vensters zijn voorzien van paneelluiken en sommige ramen, bovenlichten zijn voorzien van roedenramen met een complexe decoratieve roedenverdeling.

Wachtgebouw

Ten zuidoosten van de oude entree staat een houten wachtgebouw uit circa 1980-1990, waarvan de wanden zijn samengesteld uit houten stammen en het schilddak is gedekt met riet. Dit gebouw heeft geen monumentale waarde.

Grafmonumenten

Algemene indruk

De Algemene begraafplaats biedt een breed scala aan historische grafmonumenten. De belangrijkste ensembles bevinden zich in het oudste negentiende-eeuwse gedeelte, een terreingedeelte dat nauwelijks is verstoord door recente ingrepen of nieuwe begravingen met moderne graftekens.

Zeer opmerkelijk is de groep “grafheuvels” aan weerszijden van het noordelijke deel van het hoofdpad, in feite door tumuli afgesloten grafkelders met lage toegangen aan de voorzijde, bestemd voor de aanzienlijke adellijke families, woonachtig op de rond Vorden gelegen landgoederen. Eén van de grafkelders is voorzien van een neoclassicistisch gebouw en allemaal worden ze omgeven door forse hekwerken op voetmuren.

Elders op het oudste gedeelte is het beeld zeer divers: de oudste graven dateren uit het tweede kwart van de negentiende eeuw, de jongste veelal uit het eerste kwart van de twintigste eeuw. De graftekens zijn overwegend in natuursteen uitgevoerd, merendeels hardsteen, in incidentele gevallen zandsteen. Er zijn verschillende typen graven te onderscheiden:

- Zand- en keldergraven;
- Graven met alleen een staande grafsteen of stèle;
- Graven met een staande grafsteen of stèle, met een door middel van hardstenen banden gemarkeerd graf, overwegend met een vulling van grintslag of zand;
- Graven met alleen liggende zerken, deels op een lage sokkel, waardoor sprake is van een tombe;
- Graven met staande of liggende stenen binnen een omheining van smeedijzeren hekken of kettingen tussen hardstenen palen;
- De meestal hardstenen staande graftekens zijn er in verschillende varianten, van simpele rechthoekige of getoogde tekens tot eenvoudig of iets rijker uitgewerkte silhouetstenen. In een enkel geval is er sprake van een rijk gedetailleerd grafmonument in de vorm van een sokkel met kruis (monument J.B. graaf van Limburg-Stirum, monument Van Lennep).
- Graven met een metalen graftrommel.
- Graven zonder grafteken.

Een groot aantal graftekens is uitgevoerd in een vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw gangbare neoclassicistische trant, waarbij opvalt dat deze nog tot ver in de twintigste eeuw is gehandhaafd. Karakteristiek voor deze graven zijn vooral de timpaanachtige of gelobde bovenzijden, maar ook motieven zoals palmetten en

van een rondboog voorziene tekstspiegels. Slechts enkele graven zijn verlevendigd met bijzondere gebeeldhouwde motieven.

De ornamentiek is veelal sober en eenvoudig. Als er al motieven voorkomen blijft dit beperkt tot eenvoudige symbolen als palmtakken (overwinning op de dood), klimop (door de groenblijvende bladeren symbool van onvergankelijkheid en eeuwig leven) of sterren (door de naar boven en beneden gerichte punten verbinding van hemel en aarde). De belettering van de graftekens is overwegend uitgevoerd in de vorm van verzonken liggende of verheven inscripties, al dan niet binnen gebouchardeerde of gezoete tekstspiegels. Bij de vermelding van de overledene wordt vaak ook een boerderijnaam genoemd. Sommige stenen zijn voorzien van dichtregels, spreuken of verwijzingen naar bijbel- en liedboekteksten. Teksten en decoraties zijn vaak zwart gelakt, zodat ze mooi contrasteren met de grijze natuursteen.

Het westelijke deel van de begraafplaats, geopend in 1920, geeft een zeer gemengd beeld van oudere en nieuwere graven, waarbij de oudste qua beeld nog aansluiten bij de grafmonumenten op het negentiende-eeuwse gedeelte (liggende zerken, silhouetstenen, graven met hekwerken). Slechts op enkele plekken is sprake van nog bijzondere ensembles van oude graven.

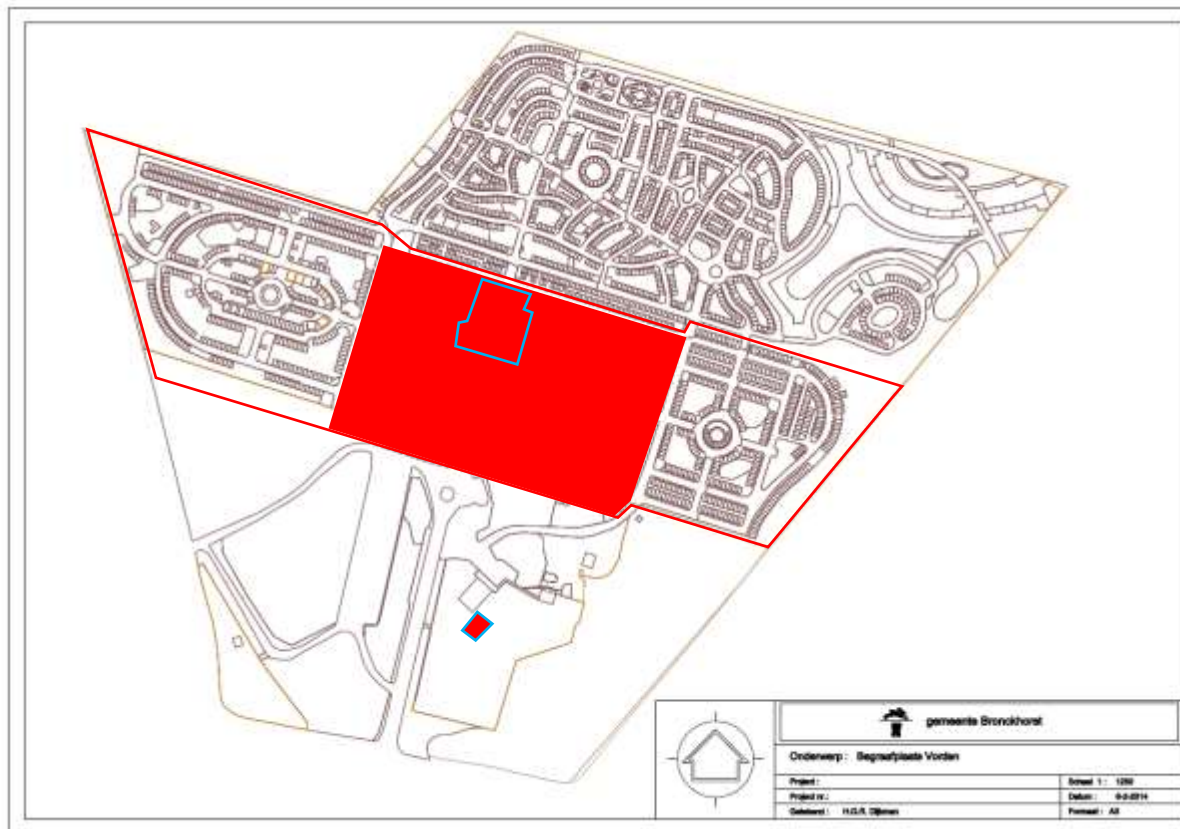
Op het vanaf 1936 gerealiseerde oostelijke deel van de begraafplaats overheersen zeer eenvoudige lage silhouetstenen, vaak gecombineerd met hardstenen banden met plantvakken of dekplaten. Het merendeel van de graven is naoorlogs, waarbij een steeds verdere standaardisering van de modellen is te zien. De belangrijke graven betreffen hier de oorlogsgraven voor geallieerde en Duitse militairen.

Bij de grafrijen staan op grote schaal nog kleine merendeels natuurstenen of betonnen nummerpaaltjes met de nummers van graven, vaak gecombineerd met een letter.

Graftekens met aandachtswaarde

In de bij deze beschrijving gevoegde catalogus bevindt zich een selectie van de meest in het oog vallende historische graftekens. Daarbij is uitgegaan van algemene cultuurhistorische waarden, een uitzonderlijke of juist zeer kenmerkende vormgeving, materiaalgebruik en bijzondere ornamentiek.

De lijst is niet uitputtend, temeer omdat het belang van veel "eenvoudige" historische graven ook schuilt in de ensemblewaarde. Per graf wordt de betreffende familienaam genoemd, aangevuld met de belangrijkste karakteristiek.

De buitenste rode contour betreft het beschermenswaardige deel van de Algemene begraafplaats Vorden. Voor het roze gearceerde deel wordt een integrale bescherming voorgesteld. In de niet gearceerde delen is vooral de structuur (indeling, padenstelsels, beplantingspatroon) van belang. De blauw omrande elementen zijn beschermd als rijksmonument of gemeentelijk monument.

WAARDERING / REDEN VAN PLAATSING

Architectuur- en kunsthistorische waarden

Het oudste, negentiende-eeuwse gedeelte van de Algemene Begraafplaats in Vorden is in zijn opzet en aanleg een goed bewaard gebleven en karakteristiek voorbeeld van een historische begraafplaats uit het vroege tweede kwart van de negentiende eeuw. Van belang is vooral de ingetogen en tamelijk pragmatische terreinstructuur, in hoofdzaak op basis van een rechthoek en met een haaks op de hoofdingang gelegen middenpad, geflankeerd door grote, met gras ingezaaide en ten opzichte van de paden licht verheven grafvelden. De formele aanleg wordt versterkt door de elementen op en aan de hoofdas, het ijzeren toegangshek en de monumentale grafkelders van de adellijke families rond Vorden. Van belang is de invulling van dit terreingedeelte met voornamelijk ensembles historische grafmonumenten, waar de dicht opeen gelegen graven (vaak met hekwerken) nog verwijzen naar de zerkenvloeren in de oude kerkgebouwen. Markant zijn ook de ogenschijnlijk vele lege plekken in het terrein, waar graven slechts zijn aangeduid door lage nummerpaaltjes. Kenmerkend is ook het redelijk spaarzame groen op dit terreingedeelte, met veel open doorzichten over het terrein. In de randen bevinden zich grote beuken, restanten van de vroegere haagomheining. In zijn historische opzet is het oudste deel van de begraafplaats nog altijd zeer goed herkenbaar.

De uitbreidingen uit respectievelijk 1920 (westzijde) en 1936 (oostzijde) kenmerken zich door hun formele symmetrische aanleg, waarin centrale rondelstructuren en omlopende paden zijn opgenomen. De aankleding is groener en dichter dan het negentiende-eeuwse gedeelte, ter verhoging van de melancholieke sfeer. Hiermee zijn deze terreingedeeltes qua aanleg karakteristiek voor de formele tuinarchitectuur in het interbellum.

Op het terrein bevindt zich een groot aantal bijzondere graftekens die van belang zijn voor de instandhouding van het historische karakter van de begraafplaats en waarvan de oudste exemplaren teruggaan op het tweede kwart van de negentiende eeuw. De diverse historische grafmonumenten geven een helder beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van de begraafplaats.

De historische grafmonumenten zijn in meer of mindere mate van kunsthistorische betekenis, als waardevolle voorbeelden van het funeraire erfgoed. Door hun opzet en vormgeving geven ze een helder beeld van de

ontwikkelingsgeschiedenis van dit erfgoed vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw tot en met het interbellum en kort daarna. Een aantal van deze objecten heeft een bijzondere kunsthistorische waarde door de combinatie met opmerkelijke details zoals gebeeldhouwde motieven of een omheining met ijzeren hekken, of vanwege bijzonder materiaalgebruik. Vooral wanneer er gebeeldhouwde details aanwezig zijn, getuigen de betreffende graftekens van hoogwaardige esthetische kwaliteiten. In hun bijzondere betekenis vallen vooral de in de bij deze beschrijving gevoegde catalogus opgenomen objecten op.

Voorts bevindt zich op het terrein een in gave staat behouden gebleven baarhuis uit het einde van de negentiende eeuw, van belang vanwege het bijzondere bouwtype, de historische opzet, detaillering en materiaalgebruik en de hoge mate van oorspronkelijkheid. Ten slotte is van belang het historische ijzeren toegangshek met vleugelstukken en panelen met dichtregels van de bekende dichter A.C.W. Staring.

Ensemble-/situatieve waarden

Als geheel bezit het historische gedeelte van de Algemene begraafplaats in Vorden een hoge ensemblewaarde vanwege de grote en gave samenhang van de er in aanwezige structuren, groenelementen, sporen van oude begrenzingen en objecten. In het bijzonder geldt dit voor het centrale negentiende-eeuwse gedeelte, waarin een groot aantal waardevolle grafmonumenten en grafkelders behouden is gebleven.

Cultuurhistorische waarden

In de huidige verschijningsvorm is het historische gedeelte van de begraafplaats in kern een goede en fraaie representant van een dorpsbegraafplaats, die in het tweede kwart van de negentiende eeuw is aangelegd in het kader van de toen nieuwe wetgeving rond begraven buiten de kern. Mede door de gave historische verschijningsvorm is het terrein van belang als een heldere illustratie van de landelijke overheidsmaatregelen die er in deze periode toe leidden dat in het vervolg buiten de bebouwde kom begraven diende te worden. In de vooroorlogse uitbreidingen kan de gestage groei van de Vordense gemeenschap in die jaren worden gevolgd, alsmede de veranderende smaak in de begraafplaatsaanleg en de grafmonumenttypen. De vele historische graven

op de begraafplaats zijn een betekenisvolle informatiebron van het verleden, en geven een indruk van de geschiedenis van Vorden e.o. Ze vertellen het verhaal van meer of minder plaatselijk bekende personen, arbeiders, boeren, notabelen, de adel en militairen en zijn daarom van groot belang als een belangrijk oriëntatiepunt voor de identiteit van Vorden en de gemeente Bronckhorst. Van een bijzondere betekenis is de vermelding van boerderijnamen op verschillende graftekens, waardoor de graven ook op deze manier een belangrijke afspiegeling zijn van de lokale gemeenschap. Een hoge cultuurhistorische waarde hebben tevens de grafkelders van de adellijke families rond Vorden, het baarhuis en het toegangshek, waarin de nauwe band tussen Vorden en dichter A.C.W. Staring, zichtbaar is.

CONCLUSIE

Concluderend kan worden gesteld, dat het oudste gedeelte (bestaande uit de delen uit 1828, 1920 en 1936) van de Algemene Begraafplaats aan de Kerkhoflaan in Vorden hoge architectuur- en kunsthistorische, ensemble- en situationele en cultuurhistorische waarden bezit.

► De **architectuur- en kunsthistorische waarden** betreffen de historische opzet en aanleg van het terrein, met (restanten van) omheining, padenstructuren, groenelementen (met name de oude beuken), het toegangshek, het baarhuis, alsmede de groepen historische graftekens.

► De **ensemble- en situationele waarden** worden bepaald door de goed herkenbare historische opzet van het terrein waardoor er sprake is van een markant en opmerkelijk ensemble als onderdeel van de Algemene Begraafplaats. De historische terreinonderdelen maar ook de bijbehorende oude beplanting hebben ensemblewaarde en zijn van wezenlijk belang voor het historische aanzicht en karakter van de begraafplaats en zijn onmiddellijke omgeving.

► Er is **cultuurhistorische waarde** doordat de op het terrein aanwezige historische grafmonumenten een weerspiegeling zijn van de sociaalhistorische ontwikkelingen in Vorden e.o. In deze betekenis zijn ze van wezenlijk belang voor de identiteit van de lokale gemeenschap en van de gemeente Bronckhorst. Tegelijk weerspiegelt het terrein op een heldere manier de ontwikkelingen in het vroege tweede kwart van de negentiende eeuw, toen is besloten om in navolging van de landelijke overheidseisen buiten de bebouwde kom te gaan begraven.

Op basis van bovenstaande motivering is het in oorsprong uit 1828 daterende oudste gedeelte, met de uitbreidingen uit respectievelijk 1920 en 1936, van de Algemene Begraafplaats aan de Kerkhoflaan in Vorden, in samenhang met zijn aanleg en inrichting, en met de op het terrein aanwezige historische graftekens, beschermwaardig als gemeentelijk monument in de gemeente Bronckhorst.

Het gaat om de volgende onderdelen:

- De contouren van het historische terreingedeelte;
- De interne infrastructuur van het terrein met onverharde paden, kruisende structuren, ronden; het onderscheid hierin in beleving binnen het negentiende-eeuwse gedeelte en de uitbreidingen uit 1920 en 1936;
- De oude beuken in de randen van het terrein en op de verhoogde stroken aan weerszijden van het negentiende-eeuwse gedeelte;
- Het “open” groene karakter van het negentiende-eeuwse gedeelte, grasvelden, met spaarzaam groen;
- Het meer “besloten” groene karakter van de uitbreidingen, met voor die periode typerende beplantingen (dennen, coniferen, berken, acacia’s, zware rododendrongroepen);
- De ligging en oriëntatie van de graven, zonder ontsluitende interne padenstructuur in het negentiende-eeuwse gedeelte;
- De licht verheven grafvelden (t.o.v. de paden) in het negentiende-eeuwse gedeelte;
- Natuurstenen en betonnen nummerpaaltjes;
- Het toegangshek met dichtregels van Staring;
- Het baarhuis uit circa 1890;

Geadviseerd wordt het negentiende-eeuwse gedeelte integraal te beschermen, dus inclusief alle historische graftekens. Bij de uitbreidingen uit 1920 en 1936 vooral inzetten op behoud van de hoofdopzet, de padenstructuren en het beplantingspatroon.

4. Algemene Begraafplaats Wichmond

BESCHRIJVING VAN DE BEGRAAFPLAATS

Hoofdopzet, aanleg, structuur

De Algemene begraafplaats ligt buiten de bebouwde kom van Wichmond, ten zuiden van de Baakseweg. Het begraafplaatsterrein wordt hier ontsloten door een korte parallelweg met parkeerbermen.

De eigenlijke begraafplaats bestaat uit een langwerpige, in hoofdzaak rechthoekig terrein, dat aan de zuidzijde schuin is afgesneden. Dit is conform het oorspronkelijke terrein uit de jaren twintig, zij het, dat in het recente verleden aan de noordzijde ten behoeve van een nieuwe entree een ondiepe strook grond is toegevoegd.

Entree / poort / omheining

Aan de noordzijde bevindt zich de halfcirkelvormige entreepartij, bestaande uit een recent ijzeren hekwerk, geplaatst in een doorgang tussen gebogen beukenhagen. Het gehele terrein wordt omgeven door een beukenhaag, die uit de aanlegtijd van

de begraafplaats dateert.

Interne structuur / indeling

Het terrein heeft een eenvoudige geometrische aanleg, uitgaande van een centrale middenas, die als hoofdas de gehele begraafplaats van noord naar zuid doorkruist en aan de zuidzijde eindigt bij een westelijk van het pad gelegen rechthoekige aanleg, waarin oorlogsgraven zijn opgenomen.

Ongeveer halverwege het terrein wordt het centrale pad gekruist door een dwarspad. Op de kruising ligt een kleine rotonde. Deze dwarspaden en enkele met gras ingeplante dwarsstructuren geleden het terrein in rechthoekige vakken, waarin de graven in rijen geordend zijn, de rijen evenwijdig aan het hoofdpad, de graven haaks erop.

De gravenvakken worden omgeven door smalle stroken gras, maar intern zijn ze voorzien van zand.

In de zuidwesthoek van het terrein bevindt zich een rechthoekig perceel met oorlogsgraven. Aan de oostzijde van het hoofdpad bevindt zich in het zuidelijke deel van het terrein een door lage heesters omkaderd vak, waarin de graven van de familie Gerritsen liggen.

Verder zijn in de zuidoosthoek van het terrein enkele nieuwe graven aangelegd, in een structuur haaks op het middenpad, dus afwijkend van de oorspronkelijke en consequente indeling.

In de noordwesthoek bevinden zich twee kleine gebouwen: een overdekte wachtruimte, vermoedelijk uit de jaren zestig en een schuur van recente datum. Het hoofdpad is voorzien van een nieuwe steenslagverharding met opsluitende banden van betonsteen.

Beplanting

Het gehele terrein wordt omgeven door een hoge beukenhaag. De gravenvakken worden omgeven door met gras ingezaaide stroken. Op de rotonde staat een zware geknotte zomereik. Een tweede forse zomereik staat in de zuidoosthoek van het terrein, in een brede border met heesters. Aan de oostzijde van het hoofdpad staan nog twee grote bomen, vermoedelijk acacia. Deze bomen dateren uit de begintijd van de begraafplaats. Voorts bevindt zich in de noordwesthoek een forse solitair (beuk).

Bijzondere gebouwen en objecten

In de noordwesthoek van het terrein staan twee kleine dienstgebouwen. Deze zijn van vrij recente datum en hebben geen bijzondere historische kwaliteiten.

Grafmonumenten

Op het terrein bevinden zich in rijen aaneengeregen eenvoudige, meestal tweepersoons zandgraven op enkelvoudige of dubbele grafpercelen. De oudste dateren uit de jaren twintig van de vorige eeuw, de jongste zijn van recente datum. Oud en nieuw ligt door elkaar heen, waardoor in de loop der jaren een zeer gemêleerd beeld is ontstaan en het idee van een “historisch” ensemble lijkt te ontbreken.

De meeste graven zijn voorzien van staande silhouetstenen in allerlei typen, al naar gelang de tijd van ontstaan. Slechts enkele graven hebben alleen een liggende steen. De volgende typen kunnen worden onderscheiden:

- Zand- en keldergraven;
- Graven met alleen een staande grafsteen of stèle;
- Graven met een staande grafsteen of stèle, met een door middel van hardstenen banden gemarkeerd graf, overwegend met een vulling van grintslag, zand of een betegeling;
- Graven met alleen liggende zerken, deels op een lage sokkel, waardoor sprake is van een tombe;
- Graven met staande of liggende stenen binnen een omheining van smeedijzeren hekken of kettingen tussen hardstenen palen komen niet voor;
- De meestal hardstenen staande graftekens zijn er in verschillende varianten, van simpele rechthoekige of getoogde tekens tot eenvoudig of iets rijker uitgewerkte silhouetstenen. In een enkel geval is er sprake van wat rijker gedetailleerd grafmonument in de vorm van een tombe met dekplaat.

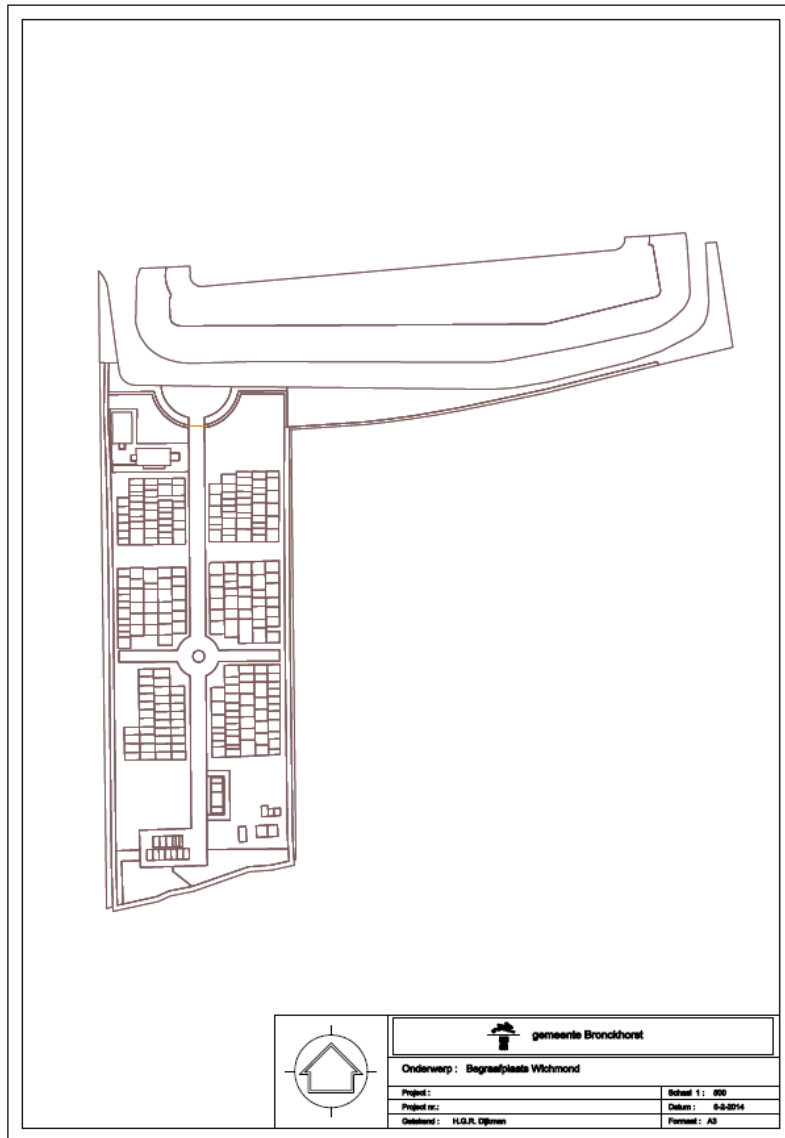
De oudere grafmonumenten (jaren twintig tot jaren vijftig) zijn eenvoudig: sobere silhouetstenen van hardsteen, met simpel geornamenteerde bovenzijde en spaarzaam aangebrachte decoraties, vaak in de vorm van een funerair symbool (palmtak, terebinth). Enkele graven bezitten naast de gebruikelijke opschriften met namen en geboorte- en sterfdata van de overledenen een bijzondere tekst, Bijbelcitaat of boodschap. De belettering van de graftekens is overwegend uitgevoerd in de vorm van verzonken liggende of verheven inscripties, al dan niet binnen gebouchardeerde of gezoete tekstspiegels. Bij de vermelding van de overledene wordt vaak ook een boerderijnaam genoemd.

De bijzondere grafmonumenten zijn op de volgende pagina's nader geduid.

Graftekens met aandachtswaarde

In de bij deze beschrijving gevoegde catalogus bevindt zich een selectie van de meest in het oog vallende historische graftekens. Daarbij is uitgegaan van algemene cultuurhistorische waarden, een uitzonderlijke of juist zeer kenmerkende vormgeving, materiaalgebruik en bijzondere ornamentiek.

De lijst is niet uitputtend, temeer omdat het belang van veel “eenvoudige” historische graven ook schuilt in de ensemblewaarde. Per graf wordt de betreffende familienaam genoemd, aangevuld met de belangrijkste karakteristiek.

WAARDERING / REDEN VAN PLAATSING

Architectuur- en kunsthistorische waarden

De Algemene Begraafplaats in Wichmond is in zijn opzet en aanleg een in hoofdopzet intact gebleven en karakteristiek voorbeeld van een zeer eenvoudige dorpsbegraafplaats uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Markant is vooral de ingetogen en tamelijk pragmatische terreinstructuur, in hoofdzaak op basis van een door beukenhagen omgeven rechthoek en met een haaks op de (vroegere) hoofdingang gelegen middenpad. Focuspunt in dit middenpad is een oude geknotte eik, geplaatst in het rond, dat een kruising van paden vormt in het terrein.

Bij een recente renovatie van het terrein zijn aan de oorspronkelijke opzet wijzigingen uitgevoerd. Met name betreft dit de entreepartij, die iets naar het noorden is verschoven en van een nieuwe toegangspoort is voorzien. Hierbij is de oude entreepartij verwijderd. Verder zijn de paden gemoderniseerd en van een nieuwe en modern ogende grintslag voorzien.

Afgezien van de hagen en enkele oude solitairen zijn er op het terrein geen oude groenelementen meer aanwezig. Door de renovatie heeft het toch al eenvoudig ingerichte terrein enigszins aan historische beeldwaarde ingeboet.

Op de begraafplaats bevindt zich een beperkt aantal bijzondere grafmonumenten, die van enig historische belang zijn voor de plaatselijke gemeenschap en resteren uit de begintijd van de begraafplaats. Oudere en jonge graven, in alle typen en materialen, liggen door elkaar heen, waardoor nergens sprake is van een aansprekend ensemble van historische grafmonumenten. Het beeld is dat van een gedeeltelijk geruimde en nieuw ingevulde begraafplaats.

De weinige historische grafmonumenten zijn in meer of mindere mate van kunsthistorische betekenis, als waardevolle voorbeelden van het funeraire erfgoed in Wichmond. Door hun opzet en vormgeving geven ze een beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van dit erfgoed vanaf het tweede kwart van de twintigste eeuw. Een enkel object heeft een bijzondere kunsthistorische waarde door de combinatie met opmerkelijke details zoals beeldhouwde motieven of een omheining, of vanwege bijzonder materiaalgebruik. In hun bijzondere betekenis vallen vooral de in de bij deze beschrijving gevoegde catalogus opgenomen objecten op.

Ensemble-/situationele waarden

De ensemblewaarde, als optelsom van de bewaard gebleven historische aanleg, de interne structuren, de groenelementen en de oude grafmonumenten, is door recente modernisering van het terrein niet bijzonder hoog te noemen. De entreepartij is vernieuwd en heeft met de vrij jonge dienstgebouwen n historische zin weinig relatie meer met de historische aanleg van de begraafplaats. Dit geldt ook voor het nog al nadrukkelijk nieuw ogende verharding van het middenpad. Voorts zijn er weinig groepen historische grafmonumenten in ensembles bewaard gebleven. De nieuwe entreepartij met de daarvoor liggende parkeerplaats heeft een bescheiden situationele waarde voor de onmiddellijke omgeving.

Cultuurhistorische waarden

In zijn huidige, op onderdelen gewijzigde verschijningsvorm weerspiegelt de begraafplaats van Wichmond op een redelijk goed herkenbare manier de opzet van een zeer eenvoudige dorpsbegraafplaats uit het tweede kwart van de twintigste eeuw. In deze betekenis is het terrein van belang als een onderdeel van de historische infrastructuur zoals die voor de dorpsgemeenschap van Wichmond tot stand is gekomen. Enkele graven op de begraafplaats zijn een betekenisvolle informatiebron van het verleden, en geven een indruk van de geschiedenis van Wichmond en een aantal van zijn ingezetenen in het verleden.

CONCLUSIE

Concluderend kan worden gesteld, dat de Algemene Begraafplaats aan de Baakseweg in Wichmond enige architectuur- en kunsthistorische waarden, beperkte ensemble- en situationele waarden en enige cultuurhistorische waarden bezit, maar dat deze niet dusdanig hoog en evident aanwezig zijn, dat bescherming van het terrein als gemeentelijk monument wordt aanbevolen.

Toch resteren op het terrein enige belangrijke structuren en elementen, die het waard zijn in stand te houden bij toekomstige ruimtelijke ingrepen in het terrein. Die elementen zijn:

- de eenvoudige pragmatische opzet van het terrein met rechthoekige aanleg, omheining van beukenhaag, een centraal middenpad met kruising

en rond, en enkele accentbomen langs het middenpad; voorts de oude eik achterop het terrein en de bomen bij de entree;

- enkele historische graftekens, in het bijzonder de in de catalogus bij deze beschrijving genoemde exemplaren;

5. Algemene begraafplaats Zelhem

BESCHRIJVING VAN DE BEGRAAFPLAATS

Hoofdopzet, aanleg, structuur

De Algemene Begraafplaats is gelegen aan de noordzijde van de Kerkhoflaan, die zich in het noordelijke gedeelte van de bebouwde kom van Zelhem bevindt. Aan de noordzijde wordt de begraafplaats omsloten door de Stephanotismweg, aan de oostzijde wordt het terrein door een niet tot de begraafplaats behorend perceel gescheiden van de Ruurloseweg.

In deze beschrijving maken we onderscheid tussen het oude negentiende-eeuwse deel van de begraafplaats, en de uitbreiding uit de jaren twintig van de twintigste eeuw.

Het negentiende-eeuwse gedeelte

Dit is het zuidelijke deel van de begraafplaats. Dit gedeelte heeft in hoofdzaak de

opzet van een rechthoek, parallel aan de Kerkhoflaan. Langs de westzijde wordt dit terreingedeelte echter schuin afgesneden. Deze schuine lijn herinnert aan een oud pad, dat hier voor de aanleg van de begraafplaats al lag.

Er is een haaks op de Kerkhoflaan gericht middenpad dat asymmetrisch is gelegen. Dit pad sluit aan op de vroegere hoofdingang. Ook rondom de rechthoek bevinden zich paden, aan de westzijde schuin georiënteerd. Het westelijke pad is op de latere entree met toegangspoort gericht. Langs het middenpad en de overige paden bevinden zich oude en hoge coniferen, vrij onregelmatig geplaatst. Langs enkele paden – zoals aan de oostzijde – blijft dit beperkt tot slechts enkele exemplaren. De paden zijn onverhard.

Aan de west- en noordzijde wordt de rechthoek omkaderd door latere delen van de begraafplaats. Aan de noordzijde, direct ten westen van het middenpad, ligt een strook met tamelijk jonge grafmonumenten.

Aan de oostzijde reikt de rechthoek tot aan de oorspronkelijke begrenzing van de begraafplaats, die wordt gemarkeerd door een hoge beukenhaag. De haag hoekt om langs de zuidzijde van de begraafplaats, waar zich ook het oude ijzeren toegangshek bevindt. Lang de zuidzijde ligt een strook, die na ruiming nieuw is ingedeeld en ingevuld met jonge grafmonumenten.

Het zuidelijke deel van de rechthoek bestaat aan weerskanten van het middenpad uit grasvelden met slechts enkele verspreide graftekens. Het westelijke grasveld sluit aan de westzijde aan op een terreingedeelte met een grotere concentratie van graftekens. Deze strook vloeit over in het noordelijke deel van de rechthoek, waar aan weerskanten van het middenpad eveneens een grote concentratie van graftekens is.

Zowel op het noordelijke als het zuidelijke deel van de rechthoek bevinden zich enkele verspreide bosschages. Ze bestaan in hoofdzaak uit coniferen.

Ten slotte, direct langs de buitenzijde van het terrein bevindt zich langs de Kerkhoflaan een deels dubbele reeks hoge linden.

Uitbreiding uit de jaren twintig

Deze uitbreiding sluit op de noord en noordwestzijde van het negentiende-eeuwse gedeelte aan en wordt volledig gevuld met een hal concentrische padenstructuur, uitgaande van een centraal gelegen open terreintje. De paden en de reeksen grafmonumenten liggen in concentrische halfcirkels en waaieren zo naar het noorden en noordwesten toe uit. Vanuit het centrale delen lopen enkele paden de halve cirkel in, waarvan er één halverwege het patroon. De structuur is deels formeel van opzet, maar heeft in de beleving van de lange gebogen paden en het vele groen een vrij informeel, bijna landschappelijk karakter.

Entree / poort / omheining

De oude hoofdentree (zijde Kerkhoflaan) van de negentiende-eeuwse begraafplaats bezit een oud toegangshek, bestaande uit een dubbel smeedijzeren draaihek met lange en korte spijlen, tussen hoge velhoekige gietijzeren hekposten, die aan de zijkanten worden geflankeerd door in hoogte aflopende vleugelstukken. De uit de jaren zeventig daterende entree verderop aan de Kerkhoflaan heeft geen cultuurhistorische waarde. Wel van belang is de in de gevel hiervan opgenomen grafsteen, die het eerste graf op deze begraafplaats markeerde.

De meest westelijke entree aan de Kerkhoflaan heeft een eenvoudige poort uit circa 1940, bestaande uit vier gemetselde hekposten, bekroond door iets inspringende rollagen. Tussen de twee middelste bevindt zich een breed dubbel houten draaihek met decoratief diagonaal geplaatste houten latten. Tussen de buitenste hekposten bevinden zich enkelvoudige draaihekken van hetzelfde type. Verder ontbreken historische poorten of hekwerken.

Interne structuur / indeling

Negentiende-eeuwse gedeelte

De graven zijn hier in onregelmatige kleine concentraties “uitgestrooid” in het met gras ingezaaide terrein. De graven zijn echter wel gerangschikt in (dus deels onderbroken) rijen parallel aan of haaks op het hoofdpad en georiënteerd op het oosten. Een fijnere interne padenstructuur ontbreekt. In groten getale zijn op het terrein kleine natuurstenen grafnummerstenen aanwezig (zie onder grafmonumenten), deels op, deels onder het maaiveld. De stenen markeren tevens de grafrijen vanaf de paden.

Uitbreiding jaren twintig

De in concentrische ringen geordende graven worden ontsloten door begeleidende zandpaden. De stroken, waarin de graven liggen zijn met gras ingezaaid of bosbodemachtig (zand, mos). De graven liggen rug aan rug, gekeerd naar de paden, naast elkaar, waarbij enkelvoudige, dubbele of meervoudige vakken aanwezig zijn.

Beplanting

Langs de zuidzijde van het terrein (buiten de beukenhaag) bevindt zich een fraaie, deels dubbele laanbeplanting van grote linden. Deze opzet (en vermoedelijk ook de bomen) gaan terug op de oorspronkelijke situatie van het negentiende-eeuwse terrein.

Het negentiende-eeuwse terreingedeelte wordt aan de zuid- en oostzijde begrensd

door een oude beukenhaag, die in oorsprong uit de aanlegperiode van het terrein zal dateren. De haag is doorgezet langs de oost- en de noordzijde van de uitbreiding uit de jaren twintig. In de noordoosthoek ontbreekt een stuk van de haag.

De beplanting van het negentiende-eeuwse gedeelte bestaat vooral uit oude coniferen, die deel in rijen langs het centrale middenpad, deels langs de weinige dwarspaden staan. Tevens zijn op enkele plaatsen groepen coniferen aanwezig. Overigens ontbreekt beplanting op het negentiende-eeuwse deel van de begraafplaats.

Ook op de uitbreiding uit de jaren twintig zijn voornamelijk coniferen in allerlei typen en formaten aanwezig, soms als begeleidende accenten langs de paden, soms op of tussen de graven. Op veel graven bevinden zich heesters en kleine struiken. In de as van het dwarspad dat de concentrische paden doorsnijdt staat aan de noordzijde van het terrein, tegen de beukenhaag, een forse oude beuk. Het centrale deel van de concentrische aanleg wordt gevormd door een met gras ingezaaid plantsoen met hulst- en coniferengroepen. In het verlengde van de meest westelijke entree aan de Kerkhoflaan bevindt zich een brede laan, die de hoofdontsluiting vormt van het na 1940 gerealiseerde deel van de begraafplaats. Deze laan is voorzien van een dubbele laanbeplanting van inmiddels vrij forse beuken.

Bijzondere gebouwen en objecten

Bijzondere historische gebouwen zijn niet aanwezig.

Grafmonumenten

Algemene indruk

De grafmonumenten in het negentiende-eeuwse gedeelte staan min of meer willekeurig verspreid op het terrein. Ze zijn deels ruggelings op elkaar gericht. Er is geen sprake van lange grafreeksen langs zijpaden. In plaats daarvan gaat het om graven die in hoofdzaak vrij dicht langs elkaar liggen, vergelijkbaar met een zerkenvloer. De graven zijn gecombineerd met kleine stenen waarin de grafnummers zijn gehouwen.

De meeste grafmonumenten maken deel uit van deels geïsoleerd liggende ensembles. Vooral op het terreingedeelte dat uit grasvelden bestaat nemen deze ensembles alsook enkele afzonderlijke grafmonumenten een sterk in het oog vallende positie in. Op dit terreingedeelte zijn in het gras kleine stenen met grafnummers te onderscheiden (verwijzende naar de hierboven genoemde 'rechthebbenden van 1837'). Een aantal van deze stenen heeft bovendien een naamsvermelding.

De graftekens zijn overwegend in natuursteen uitgevoerd. Dit betreft hardsteen en in een enkel geval zandsteen. Een enkel jonger graf heeft een gemetselde opzet (geglazuurde handvormsteen). Sporadisch is een marmerglazen tekstplaat toegepast.

De ouderdom van de graven reikt van het tweede kwart van de negentiende eeuw tot de periode van het interbellum. Maar er zijn ook naoorlogse en zelfs een aantal vrij recente graven te vinden.

In de uitbreiding van na 1920 bevindt zich een uitgebreid scala aan graftekens uit de jaren twintig en dertig, maar ook veel jongere exemplaren.

Er zijn verschillende typen graven te onderscheiden:

- Zand- en keldergraven.
- Graven met alleen een staande grafsteen of stèle; het graf is afgedekt met graszoden of zand.
- Graven met een staande grafsteen of stèle, met een door middel van hardstenen banden gemarkeerd graf, overwegend met een vulling van grintslag of zand, of (bij jongere graven) flagstones/ tegels.
- Graven met alleen liggende zerken, deels op een sokkel waardoor er sprake is van een tombe.
- Graven met staande of liggende stenen binnen een omheining van smeedijzeren hekken of (slechts in een enkel geval) kettingen of koperen stangen.

- De meestal hardstenen staande graftekens zijn er in verschillende varianten, van simpele rechthoekige of getoogde tekens tot eenvoudig of iets rijker uitgewerkte silhouetstenen. In een enkel geval is er sprake van een rijk gedetailleerd grafmonument in de vorm van een piloon met beeldhouwwerk (grafmonument baron van Heeckeren van Brandsenburg).
- Enkele graven met zinken graftrouwen.

Een groot aantal graftekens is uitgevoerd in een vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw gangbare neoclassicistische trant, waarbij opvalt dat deze nog tot ver in de twintigste eeuw is gehandhaafd. Karakteristiek voor deze graven zijn vooral de timpaanachtige of gelobde bovenzijden, maar ook motieven zoals palmetten en van een rondboog voorziene tekstspiegels. Slechts enkele graven zijn verlevendigd met bijzondere beeldhouwde motieven, zoals het al genoemde graf van baron Van Heeckeren, dat wordt bekroond door een palmet (acroterium).

De ornamentiek is veelal sober, men kan zelfs zeggen dat eenvoud troef is! Op het grafmonument van oud-burgemeester Herman Becking valt het funeraire motief van de slang die in zijn staart bijt op (*ouroboros* = eeuwigheidsmotief), en op het graf van baron Van Heeckeren is diens wapenschild te zien. Als er verder al motieven voorkomen blijft dit beperkt tot eenvoudige symbolen als palmtakken (overwinning op de dood), klimop (door de groenblijvende bladeren symbool van onvergankelijkheid en eeuwig leven) of sterren (door de naar boven en beneden gerichte punten verbinding van hemel en aarde).

De belettering van de graftekens is overwegend uitgevoerd in de vorm van verzonken liggende of verheven inscripties, al dan niet binnen gebouchardeerde of gezoete tekstspiegels. Bij de vermelding van de overledene wordt vaak ook een boerderijnaam genoemd.

In de uitbreiding zien we nog veel traditionele hardstenen silhouetstenen met klassieke details en symboliek. Hier en daar bevinden zich ook granieten en gepolijste stenen met artdeco-achtige ornamentiek. Opvallend is het monument op het graf van de familie te Velthuis - Treurniet, dat als enige op de begraafplaats wordt bekroond door een hoog natuurstenen kruis.

Graftekens met aandachtswaarde

In de bij deze beschrijving gevoegde catalogus bevindt zich een selectie van de meest in het oog vallende historische graftekens. Daarbij is uitgegaan van algemene cultuurhistorische waarden, een uitzonderlijke of juist zeer kenmerkende vormgeving, materiaalgebruik en bijzondere ornamentiek.

De lijst is niet uitputtend, temeer omdat het belang van veel "eenvoudige" historische graven ook schuilt in de ensemblewaarde. Per graf wordt de betreffende

familienaam genoemd, aangevuld met de belangrijkste karakteristiek.

De buitenste rode contour betreft het beschermenswaardige deel van de Algemene begraafplaats Zelhem. Voor het roze gearceerde deel wordt een integrale bescherming voorgesteld. In de niet gearceerde delen is vooral de structuur (indeling, padenstelsels, beplantingspatroon) van belang. De invulling van de grijs-omkaderde en gearceerde delen langs de zuidzijde van het terrein is niet beschermenswaardig. De omkadering links betreft het toegangshek en de beukenlaanstructuur in de uitbreiding van circa 1940.

WAARDERING / REDEN VAN PLAATSING

Architectuur- en kunsthistorische waarden

Het negentiende-eeuwse gedeelte van de Algemene Begraafplaats aan de Kerkhoflaan 3 in Zelhem is in zijn opzet en aanleg een goed bewaard gebleven karakteristiek voorbeeld van een historische dorpsbegraafplaats uit het vroege tweede kwart van de negentiende eeuw. Van belang is vooral de ingetogen en tamelijk pragmatische terreinstructuur, in hoofdzaak op basis van een rechthoek en met een haaks op de (vroegere) hoofdingang gelegen middenpad, zonder aantakende zijpaden. Van belang zijn ook de beide grasvelden die met de hier nog steeds aanwezige kleine grafstenen met nummers en namen verwijzen naar de uit de vroege periode van de begraafplaats daterende aanleg, alsook de met historische graftekens ingevulde terreingedeeltes waar de dicht opeen gelegen graven nog verwijzen naar de zerkenvloeren in de oude kerkgebouwen. In zijn historische opzet is het oudste deel van de begraafplaats nog altijd zeer goed herkenbaar.

De uitbreiding uit de jaren twintig is vooral van belang vanwege het vrij bijzondere plan, waarbij de volledige ruimte is opgevuld met een half concentrisch padenstelsel, ingevuld met sterk krommende gravenrijen en verspreide groenaccenten in de vorm van coniferen. In het terrein doet het ontwerp landschappelijk aan, vanwege de vloeiend gebogen paden, de vele doorkijkjes en de coulissenachtige opzet van de beplanting. Het ontwerp is typerend te noemen voor de tuinarchitectuur in het interbellum, met name door de menging van formele en landschappelijke elementen, en de keuze voor het tamelijke sombere en donkere groen.

Op het onderzoeksterrein bevindt zich een aantal bijzondere objecten die van belang zijn voor het instandhouden van het historische karakter van dit deel van de begraafplaats en waarvan de oudste exemplaren teruggaan op het tweede kwart van de negentiende eeuw. Uit deze periode dateren bijvoorbeeld het graf van Ermeling/Grutterink (1842; grafnr. 1.115) en het van het ouroboros-motief voorziene grafmonument van oud-burgemeester H. Becking (1849; grafnr. 1.043). Op de uitbreiding bevinden zich markante objecten uit het interbellum en de oorlogsjaren. De diverse historische grafmonumenten geven een helder beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van de begraafplaats.

De historische grafmonumenten zijn in meer of mindere mate van

kunsthistorische betekenis, als waardevolle voorbeelden van het funeraire erfgoed. Door hun opzet en vormgeving geven ze een helder beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van dit erfgoed vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw tot en met het interbellum en kort daarna. Een aantal van deze objecten heeft een bijzondere kunsthistorische waarde door de combinatie met opmerkelijke details zoals gebeeldhouwde motieven of een omheining met ijzeren hekken, kettingen, etc. Vooral wanneer er gebeeldhouwde details aanwezig zijn, getuigen de betreffende graftekens van hoogwaardige esthetische kwaliteiten. In hun bijzondere betekenis vallen vooral de in de catalogus genoemde objecten op. Een bijzonder object is ook de bewaard gebleven oudste grafsteen (Harmina Reindsen, 1829), ingemetseld in het overigens niet beschermenswaardige poortgebouw.

Ook de uit circa 1850 daterende ijzeren toegangspoort aan de kopzijde van het middenpad is een object dat nauw verbonden is met het oudste terreingedeelte. Als een goed bewaard gebleven historische toegangspoort die uit smeedijzeren hekken en gietijzeren posten bestaat, vertegenwoordigt ook dit onderdeel hoge waarde. Verder is het toegangshek van de meest westelijke uitbreiding (circa 1940) van belang.

Ensemble-/situatieve waarden

Het terrein met zijn padenstructuren, de interne inrichting van de grafvelden, de omheiningen, poorten, groenelementen en graftekens is in hoofdlijnen gaaf gebleven en heeft als geheel een hoge ensemblewaarde. In het bijzonder geldt dit voor de in wezen symmetrische opzet met een middenpad, twee (ogenschijnlijk) lege grasvelden, een groot aantal in ensembles en dicht opeenvolgende historische grafmonumenten, en enkele afzonderlijk op de grasvelden gesitueerde graftekens. Het oudste terreingedeelte, waarvan de contouren en een groot aantal graven teruggaan op de vroegste periode van de begraafplaats, vormt in zijn bescheiden opzet en door zijn aanleg, structuur en inrichting, een opmerkelijk en waardevol ensemble op het zuidelijke deel van de Algemene Begraafplaats, waar het belangrijke beeldbepalende waarde heeft.

De langs de Kerkhoflaan gelegen beukenhaag en de deels dubbele lindenreeks die zich hier langs de buitenzijde van de begraafplaats bevindt hebben een belangrijke situationele en ensemblewaarde. Deze onderdelen zijn van belang voor het historische beeld aan de voorzijde van de

Algemene Begraafplaats. In zijn oorspronkelijke opzet lag deze buiten de bebouwde kom, maar te midden van de latere woonwijken is de begraafplaats nog altijd een waardevol relict dat verwijst naar de vroegere landschappelijke gesteldheid van het betreffende gebied. Tezamen met de op het terrein aanwezige beplanting vormen de beukenhagen (aan zuid- en oostzijde) en de lindenreeks een waardevolle parkachtige oase.

Cultuurhistorische waarden

In zijn huidige verschijningsvorm weerspiegelt het oudste gedeelte van de begraafplaats op een goed herkenbare manier de opzet van een eenvoudige dorpsbegraafplaats uit het tweede kwart van de negentiende eeuw. In deze betekenis is het terrein van belang als een onderdeel van de historische infrastructuur zoals die voor de dorpsgemeenschap van Zelhem tot stand is gekomen. Na vanaf de middeleeuwen te hebben begraven in en rond de oude Lambertikerkerk in het centrum, werd deze dodenakker in 1828-1829 aangelegd. Mede door de gave historische verschijningsvorm is het bedoelde terreingedeelte van belang als een heldere illustratie van de landelijke overheidsmaatregelen die er in deze periode toe leidden dat in het vervolg buiten de bebouwde kom begraven diende te worden. Weliswaar is de dorpsbebouwing inmiddels tot aan de kerkhofpoort opgerukt, maar nog altijd is het terrein een belangrijk relict dat verwijst naar de vroegere praktijk. De grote uitbreiding uit de jaren twintig illustreert de groei van de dorpsgemeenschap en het omliggende buitengebied en is in aanleg en inrichting typerend voor de veranderende ideeën over begraven in de loop van de twintigste eeuw.

De diverse graven op de begraafplaats zijn een betekenisvolle informatiebron van het verleden, en geven een indruk van de geschiedenis van Zelhem e.o. Ze vertellen het verhaal van meer of minder bekende personen en zijn daarom van groot belang als een belangrijk oriëntatiepunt voor de identiteit van Zelhem en de gemeente Bronckhorst. Van een bijzondere betekenis is de vermelding van boerderijnamen op verschillende graftekens, waardoor de graven ook op deze manier een belangrijke afspiegeling zijn van de lokale gemeenschap.

De cultuurhistorische waarde wordt versterkt doordat op de twee grasvelden zelfs een groot aantal van de voor het bedoelde terreingedeelte karakteristieke kleine grafstenen met nummers en naamsvermelding bewaard is gebleven. Juist zulke elementen zijn door hun maat en opzet tamelijk kwetsbaar, waardoor ze in de loop van de tijd veelal verloren gaan. In het onderhavige geval bleven ze zichtbaar behouden, waardoor er

sprake is van zeldzaamheidswaarde. Als grafstenen die verwijzen naar de rechthebbenden die eerder een graf hadden op het kerkhof van de Lambertikerk, vormen ze een belangrijke verwijzing naar de overgangperiode toen was besloten om voortaan buiten de bebouwde kom te begraven.

CONCLUSIE

Concluderend kan worden gesteld, dat het historische gedeelte (bestaande uit de delen uit 1828-1829 en de eerste helft van de twintigste eeuw) van de Algemene Begraafplaats aan de Kerkhoflaan in Zelhem hoge architectuur- en kunsthistorische, ensemble- en situationele en cultuurhistorische waarden bezit.

►De **architectuur- en kunsthistorische waarden** betreffen de historische opzet en aanleg van het historische terreingedeelte met een middenpad, twee grasvelden met enkele deels in ensembles aanwezige en deels afzonderlijke graftekens en kleine grafstenen, alsmede terreindelen met ensembles van dicht opeen geplaatste graftekens al dan niet met ijzeren hekwerken of andere omheiningen. Wat betreft de uitbreiding uit de jaren twintig is vooral de opzet, de bijzondere padenstructuur, de ligging van de graven en de groene aankleding van belang.

►De **ensemble- en situationele waarden** worden bepaald door de goed herkenbare historische opzet van het terrein waardoor er sprake is van een markant en opmerkelijk ensemble als onderdeel van de Algemene Begraafplaats. De historische terreinonderdelen maar ook de bijbehorende oude beplanting en beukenhagen, de ijzeren toegangspoort en vroegste grafsteen (Harmina Reindsen) vertegenwoordigen ensemblewaarde en zijn van wezenlijk belang voor het historische aanzicht en karakter van de begraafplaats.

►Er is **cultuurhistorische waarde** doordat de op het terrein aanwezige historische grafmonumenten een weerspiegeling zijn van de sociaalhistorische ontwikkelingen in Zelhem e.o. In deze betekenis zijn ze van wezenlijk belang voor de identiteit van de lokale gemeenschap en van de gemeente Bronckhorst. Tegelijk weerspiegelt het terrein op een heldere manier de ontwikkelingen in het vroege tweede kwart van de negentiende eeuw, toen is besloten om in navolging van de landelijke overheidseisen buiten de bebouwde kom te gaan begraven.

Op basis van bovenstaande motivering is het in oorsprong uit 1828-1829

daterende oudste gedeelte van de Algemene Begraafplaats aan de Kerkhoflaan 3 in Zelhem, in samenhang met zijn aanleg en inrichting, het toegangshek, en met de op het terrein aanwezige historische graftekens, beschermwaardig als gemeentelijk monument in de gemeente Bronckhorst.

De uitbreiding uit de jaren twintig is eveneens beschermenswaardig, maar hier alleen vanwege de aanleg, de padenstructuur, de rangschikking van de graven en de groenelementen.

Verder wordt geadviseerd de in het poortgebouw opgenomen oudste grafsteen van Harmina Reindsen in de bescherming mee te nemen alsmede de lindes langs de Kerkhoflaan, het toegangshek van de westelijke uitbreiding uit circa 1940 en de beukenlaan in dit gedeelte van de begraafplaats.

Het gaat om de volgende onderdelen:

- De contouren van het historische terreingedeelte (negentiende-eeuwse en de uitbreiding uit circa 1920);
- De interne infrastructuur en aanleg van het terrein met onverharde paden en kruisende structuren in het negentiende-eeuwse gedeelte;
- De interne infrastructuur en aanleg van de uitbreiding met half concentrische padenstructuur, rijen graven en de open centrale ruime met gazon en heestergroepen;
- Het negentiende-eeuwse toegangshek;
- Het houten toegangshek bij de uitbreiding van circa 1940;
- De beukenhagen aan zuid-, oost- en noordzijde van het terrein;
- De coniferenbeplantingen, zowel op het negentiende-eeuwse gedeelte (deels als laanbomen), als op het twintigste-eeuwse gedeelte;
- De beukenlaan in de uitbreiding van circa 1940;
- Het "open" groene karakter van het negentiende-eeuwse gedeelte, grasvelden, met spaarzaam groen;
- Het meer "besloten" groene karakter van de uitbreiding, met voor die periode typerende donkere beplantingen;
- De ligging en oriëntatie van de graven, zonder ontsluitende interne padenstructuur in het negentiende-eeuwse gedeelte;
- De ligging en oriëntatie van de graven, in rijen haaks op de gebogen paden in de uitbreiding;
- Natuurstenen grafnummerstenen in het negentiende-eeuwse gedeelte;
- De oudste grafsteen, ingemetseld in de gevel van het niet beschermenswaardige poortgebouw;

Geadviseerd wordt het negentiende-eeuwse gedeelte integraal te beschermen, dus

inclusief alle historische graftekens. Bij de uitbreidingen uit 1920 vooral inzetten op behoud van de hoofdopzet, de padenstructuren en het beplantingspatroon. Het padenstelsel en de nieuwe inrichting van de meest zuidelijke strook van het negentiende-eeuwse gedeelte heeft geen historische waarde en is niet beschermenswaardig.
Zie ook de bijgaande kaart.

6. Joodse begraafplaats Bronckhorst

BESCHRIJVING VAN DE BEGRAAFPLAATS

Hoofdopzet, aanleg, structuur

De joodse begraafplaats ligt ten noordoosten en net buiten de bebouwde kom van het stadje Bronckhorst. Het terrein bevindt zich ten westen van de het pad met de naam Maneveld, dat het agrarische gebied inleidt.

De begraafplaats bestaat uit een rechthoekig, ten opzichte van de omgeving licht verhoogd liggend terrein, dat in de noordoosthoek is ontsloten door een eenvoudig hek. Het terrein is omgeven door een smalle groensingel met hoog opgaand groen en heesters.

Entree / poort / omheining

In de groensingel is een omheining van houten palen en gaas opgenomen (niet

historisch). De toegangspoort bestaat uit een dubbel smeedijzeren draaihek op een bakstenen voetmuur.

Interne structuur / indeling

Het terrein binnen de omheining bestaat uit één ongedeelde ruimte, ingezaaid met gras. Eind jaren zeventig van de vorige eeuw (ten tijde van de publicatie door Kooger) was er blijkbaar nog een pad herkenbaar, dat van het toegangshek richting metaarhuis liep.

In de noordwesthoek staat een klein rechthoekig metaarhuis. Op het terrein bevinden zich 18 grafstenen (waarvan één bij de voet afgebroken), die zich concentreren in het midden en de westelijke terreinhelft. Ze zijn hoofdzakelijk gegroepeerd in enkele evenwijdige en onregelmatige rijen in noord-zuidrichting, en georiënteerd op het oosten. Eén graf ligt wat excentrisch, ten zuidwesten van het metaarhuis, tegen de westelijke omheining.

Door het geringe aantal graven oogt het terrein verder leeg.

Beplanting

Het gehele terrein wordt omgeven door een houtsingel, die in zijn huidige verschijningsvorm van vrij recente datum is. In de oostflank hiervan is een wat oudere grote beuk opgenomen. Verder ontbreekt hoog opgaand of ander groen op het terrein.

Bijzondere gebouwen en objecten

Het metaarhuis in de noordwesthoek van het terrein heeft een rechthoekige plattegrond, één bouwlaag en een zadeldak, aan de oostzijde gedekt met rode oud Hollandse pannen, aan de westzijde met gesmoorde oud Hollandse pannen. De gevels zijn gemetseld in een handvormsteen, deels in halfsteens verband, deels in een wild verband. In de zuidgevel bevindt zich een ingang met dubbele houten paneeluur met gietijzeren roosters. In de oostgevel is er een klein venster met rollagen, houten kozijn en paneelluik. De overige gevels zijn blind uitgevoerd.

GRAFMONUMENTEN

Algemene indruk

Op het terrein bevindt zich een achttiental eenvoudige graven met staande graftekens uit de late negentiende eeuw, de eerste helft van de twintigste eeuw en twee uit de periode na de Tweede Wereldoorlog. Het betreft in alle gevallen silhouetstenen van hardsteen. Verder zijn er nog vier kleine stenen paaltjes, geplaatst op de graven met de nrs. 13, 14, 16 en 17 en nog vier paaltjes, geplaatst op niet geïdentificeerde graven.

Twee graftekens zijn geplaatst binnen een eenvoudig ijzeren hekwerk.

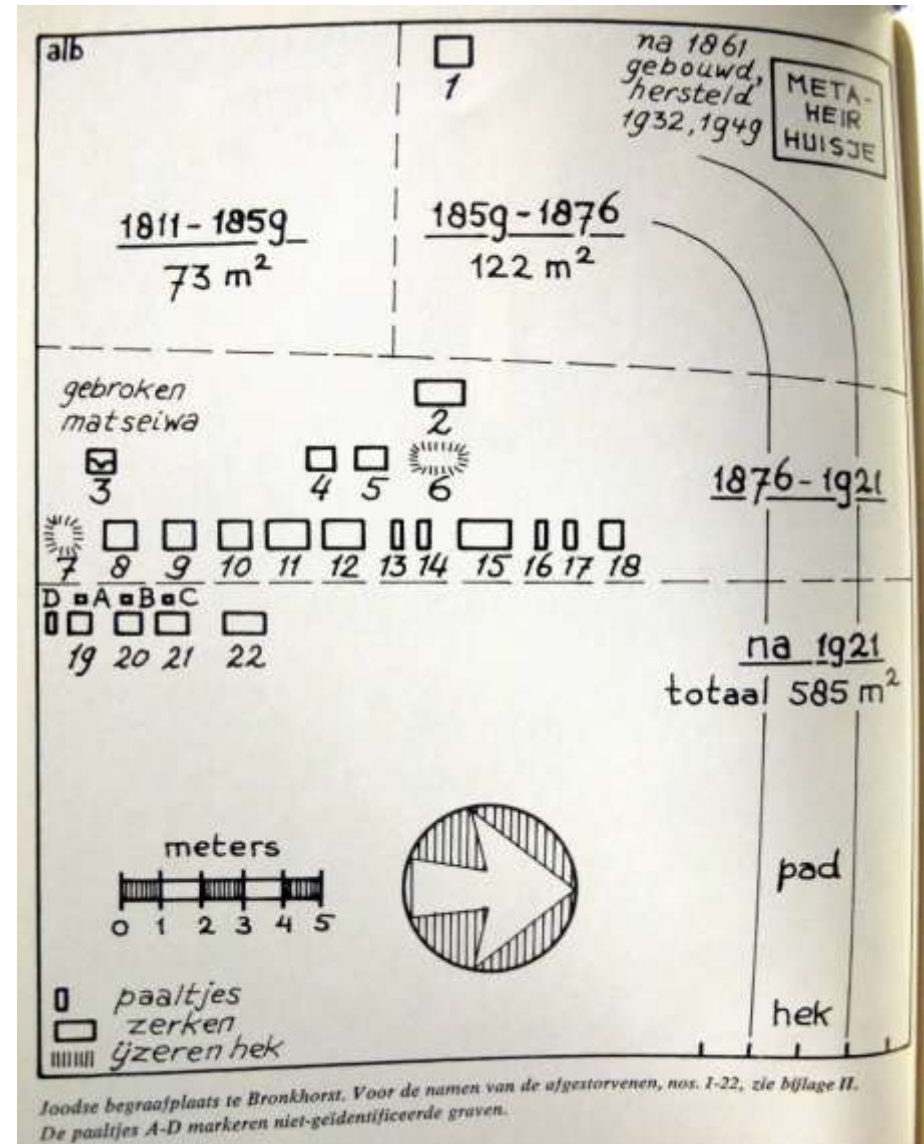
De bijzondere grafmonumenten zijn op de volgende pagina's nader geduid.

Typen en materiaalgebruik

Alle graftekens hebben een eenvoudig geornamenteerde bovenzijde en spaarzaam aangebrachte decoraties, soms met joodse symboliek. Van het merendeel is de bovenzijde sierlijk gebogen en/of gezwenkt. Enkele graven hebben een classicistische bovenzijde, in de vorm van een timpaanvormig silhouet met acroteria (silhouetstenen). De teksten zijn deels verzonken en in andere gevallen verheven liggend. Een enkele gefrijnde tekstspiegel. Het materiaal heeft overwegend een gezoete afwerking. De opschriften zijn in het Hebreeuws aangebracht, met vermelding van de namen van de overledenen in het Nederlands. Twee graftekens zijn geplaatst binnen een eenvoudig ijzeren hekwerk.

Graftekens met aandachtswaarde

Omdat het hier om een kleine begraafplaats gaat, waarvan de aanwezige grafmonumenten elk een wezenlijk onderdeel vormen van het betreffende ensemble, zijn ze alle van een bijzondere waarde. Het gaat dan om cultuurhistorisch waardevolle graven van omstreeks 1859 tot 1963, toen de laatste bijzetting plaatsvond. De in hoofdzaak van Hebreeuwse teksten voorziene graven illustreren een belangrijke periodes in de geschiedenis van het stadje Bronckhorst, toen hier een kleine joodse gemeenschap was en zijn daarmee een betekenisvolle informatiebron van het verleden. Tegelijk vertegenwoordigen ze kunsthistorische waarde, als een voorbeeld van het joodse funeraire erfgoed. Op de volgende pagina's worden de betreffende objecten genoemd. Tevens is aan het einde van deze beschrijving een catalogus met foto's bijgevoegd.

WAARDERING / REDEN VAN PLAATSING

Architectuur- en kunsthistorische waarden

Door de pragmatische en sobere aanleg is het terrein kenmerkend voor een eenvoudige joodse begraafplaats in een kleine gemeente. Karakteristiek is hier de opzet als een in het platteland opgenomen terrein. De oorspronkelijke zeer eenvoudige opzet is gaaf behouden gebleven. De diverse grafmonumenten geven door hun vormgeving, opzet en materialisering een helder beeld van de joods-funeraire kunst rondom 1900 in een plattelandsregio, en in het bijzonder het stadje Bronkhorst.

Ensemble-/situatieve waarden

Weliswaar zijn de hoofdstructuur en aanleg van het bedoelde terreingedeelte niet bijzonder of zeldzaam te noemen, maar vooral omdat deze in hun historische opzet gaaf bewaard zijn gebleven is er sprake van hoge plaatselijke ensemblewaarde. Het terrein, waarvan de contouren en de aanwezige graven teruggaan op de vroegste periode van de begraafplaats, vormt in zijn bescheiden opzet en door zijn aanleg, structuur en inrichting, een opmerkelijk en waardevol ensemble in het landelijke gebied rond Bronkhorst.

Cultuurhistorische waarden

De begraafplaats vertegenwoordigt cultuurhistorische waarde als een tastbare herinnering aan en illustratie van de historie van de joodse gemeenschap in Bronkhorst en omgeving.

Rond 1880 is het terrein in gebruik genomen en in 1915 vond de laatste bijzetting plaats. De diverse graven op de begraafplaats zijn een betekenisvolle informatiebron van het verleden, en geven een indruk van de joodse geschiedenis van Vorden. Ze vertellen het verhaal van meer of minder bekende personen van de plaatselijke joodse families en zijn daarom van groot belang als kennisbron.

CONCLUSIE

Concluderend kan worden gesteld, dat de Joodse begraafplaats in Bronkhorst architectuur- en kunsthistorische, ensemble- en situatieve en cultuurhistorische

waarden bezit.

► De **architectuur- en kunsthistorische waarden** betreffen de historische opzet, de contouren en aanleg van het terrein, met elementen van de omheining alsmede de groep historische graftekens en het historische metaarhuis.

► De **ensemble- en situatieve waarden** betreffen de markante ligging aan de rand van de bebouwde kom van Bronkhorst en het markante ensemble van historische graftekens, hekwerk en metaarhuis.

► Er is **cultuurhistorische waarde** doordat de op het terrein aanwezige historische grafmonumenten een weerspiegeling zijn van de sociaalhistorische ontwikkelingen in Bronkhorst in het algemeen en de vroegere Joodse gemeenschap in het bijzonder.

Op basis van bovenstaande motivering is de uit de eerste helft van de negentiende eeuw daterende Joodse begraafplaats aan in Bronkhorst, in samenhang met zijn aanleg en inrichting, en met de op het terrein aanwezige historische graftekens, het toegangshek en het metaarhuis, beschermwaardig als rijksmonument in de gemeente Bronckhorst.

Het gaat om de volgende onderdelen:

- De contouren van het terrein;
- De interne "afwezige" infrastructuur;
- De ligging en oriëntatie van de graven, zonder ontsluitende interne padenstructuur;
- De locaties van de niet van grafstenen voorziene graven;
- Het toegangshek;
- Het metaarhuis;

7. Joodse begraafplaats Vorden

BESCHRIJVING VAN DE BEGRAAFPLAATS

Hoofdopzet, aanleg, structuur

De begraafplaats ligt in een bosperceel ten noorden van de Wildenborchseweg. Dit bosperceel, beplant met grove den, heeft een driehoekige vorm en wordt begrensd door de Wildenborchseweg aan de zuidzijde, de Reoordweg aan de noordzijde en de Kamphuizerweg aan de westzijde. Hier heeft het kleine rechthoekige terrein zijn ontsluiting via een bospad.

De begraafplaats heeft een in hoofdzaak rechthoekige plattegrond van 18 x 24 meter. Het terrein is slechts via houten palen en prikkeldraad afgebakend in het bosperceel. Wel lijkt het terrein ten opzichte van de omgeving iets verhoogd te liggen. De houten palen zijn in een nauwelijks waarneembaar walletje geplaatst.

Entree / poort / omheining

De toegang tot het terrein vindt plaats via een eenvoudig dubbel ijzeren draaihek met korte rechte spijlen en langere, die naar het midden toe in hoogte afnemen. Het hek is geplaatst binnen hoge houten posten.

Interne structuur / indeling

De indeling ontbeert een duidelijke structuur. Vanuit de poort lijkt een pad over het terrein naar achter te lopen. Oostelijk daarvan bevinden zich de graven op het terrein (veertien of vijftien geregistreerd). Een zevental is voorzien van een grafteken, op het oosten (hier noordoosten) gericht, in aansluiting bij het joodse gebruik om de doden in de richting van het oosten te laten rusten, waar eens de Tempel stond en waar volgens de overlevering de opstanding plaatsvindt. Voorts zijn er volgens H. Kooger enkele grafheuveltjes in het terrein te herkennen².

Beplanting

Het terrein is aangelegd binnen het bestaande bosperceel, merendeels beplant met vliegdennen, waarbij het boskarakter gehandhaafd bleef. Er zijn verder geen sier- of accentbomen geplaatst. In de zuidoosthoek van het terrein staan een forse beuk.

Bijzondere gebouwen en objecten

Niet van toepassing.

GRAFMONUMENTEN

Algemene indruk

Op het terrein bevindt zich een kleine groep van zeven, merendeels negentiende-eeuwse grafmonumenten ("matseiwa"). Het zijn staande graftekens met Hebreeuwse teksten en enkele aanduidingen in het Nederlands. Doordat er geen bijzondere beplanting is, geeft het terrein de indruk van een eenvoudige hof met verspreide grafmonumenten.

Typen en materiaalgebruik

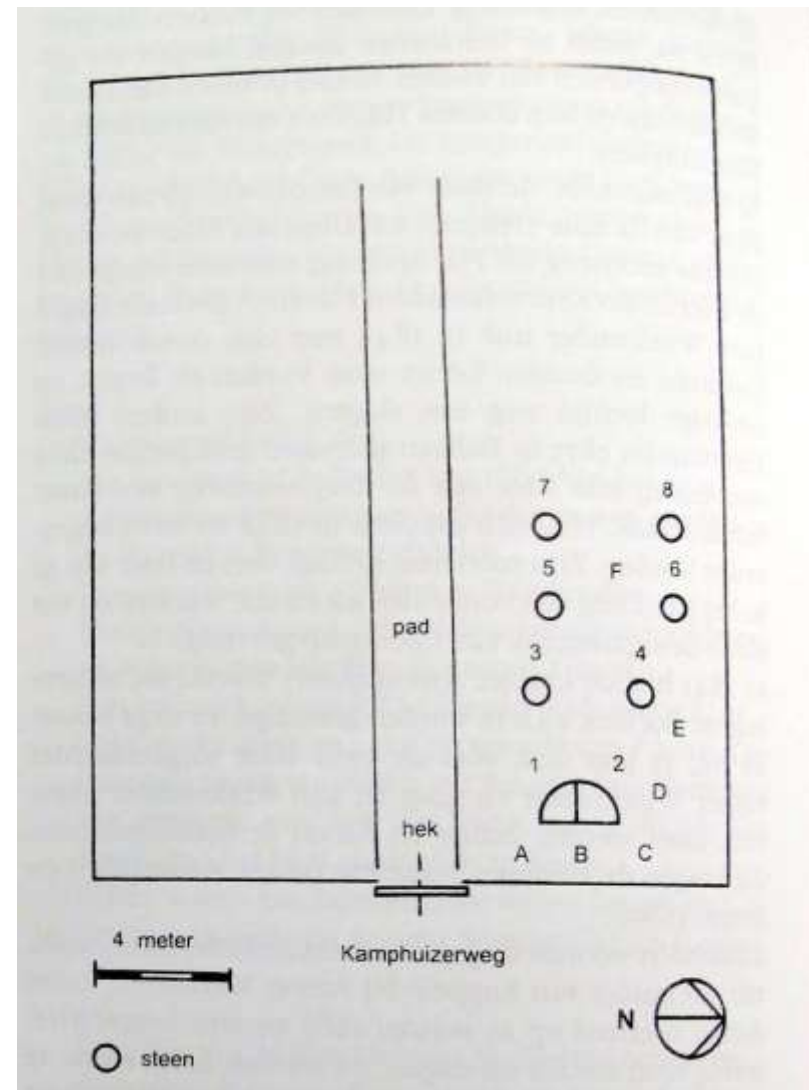
Alle zeven graftekens (zes enkelvoudige en één dubbele) zijn staand en uitgevoerd in natuursteen (hardsteen). Ze hebben geen bijzondere details, afgezien van de wijze waarop ze worden beëindigd. Van het merendeel is de bovenzijde sierlijk gebogen en/of gezwenkt. Enkele graven hebben een classicistische bovenzijde, in de vorm

² Kooger (1985), p.87.

van een timpaanvormig silhouet met acroteria (silhouetstenen). De teksten zijn deels verzonken en in andere gevallen verheven liggend. Een enkele gefrijnde tekstspiegel. Het materiaal heeft overwegend een gezoete afwerking. Hoewel ook de Hebreeuwse teksten overheersen, zijn er ook Nederlandse tekstdelen. Enkele graven dragen bijzondere motieven zoals een Davidster of een lauriertak.

Graftekens met aandachtswaarde

Omdat het hier om een kleine begraafplaats gaat, waarvan de aanwezige grafmonumenten elk een wezenlijk onderdeel vormen van het betreffende ensemble, zijn ze alle zeven van een bijzondere waarde. Het gaat dan om cultuurhistorisch waardevolle graven van omstreeks 1887 tot 1934, toen de laatste bijzetting plaatsvond. De in hoofdzaak van Hebreeuwse teksten voorziene graven illustreren een belangrijke periodes in de geschiedenis van Vorden, toen hier een kleine joodse gemeenschap was en zijn daarmee een betekenisvolle informatiebron van het verleden. Tegelijk vertegenwoordigen ze kunsthistorische waarde, als een voorbeeld van het joodse funeraire erfgoed. Op de volgende pagina's worden de betreffende objecten genoemd. Tevens is aan het einde van deze beschrijving een catalogus met foto's bijgevoegd.

WAARDERING / REDEN VAN PLAATSING

Architectuur- en kunsthistorische waarden

Door de pragmatische en sobere aanleg is het terrein kenmerkend voor een eenvoudige joodse begraafplaats in een kleine gemeente. Karakteristiek is hier de opzet als een in het bos opgenomen terrein, dat in het grote geheel is opgenomen. De oorspronkelijke zeer eenvoudige opzet is gaaf behouden gebleven. De diverse grafmonumenten geven door hun vormgeving, opzet en materialisering een helder beeld van de joods-funeraire kunst rondom 1900 in een plattelandsregio.

Ensemble-/situatieve waarden

Weliswaar zijn de hoofdstructuur en aanleg van het bedoelde terreingedeelte niet bijzonder of zeldzaam te noemen, maar vooral omdat deze in hun historische opzet gaaf bewaard zijn gebleven is er sprake van hoge plaatselijke ensemblewaarde. Het terrein, waarvan de contouren en de aanwezige graven teruggaan op de vroegste periode van de begraafplaats, vormt in zijn bescheiden opzet en door zijn aanleg, structuur en inrichting, een opmerkelijk en waardevol ensemble in het bosgebied.

Cultuurhistorische waarden

De begraafplaats vertegenwoordigt cultuurhistorische waarde als een tastbare herinnering aan en illustratie van de historie van de joodse gemeenschap in Vorden.

Rond 1880 is het terrein in gebruik genomen en in 1915 vond de laatste bijzetting plaats. De diverse graven op de begraafplaats zijn een betekenisvolle informatiebron van het verleden, en geven een indruk van de joodse geschiedenis van Vorden. Ze vertellen het verhaal van meer of minder bekende personen van de plaatselijke joodse families en zijn daarom van groot belang als kennisbron.

CONCLUSIE

Concluderend kan worden gesteld, dat de Joodse begraafplaats aan de Wildenborchseweg in Vorden architectuur- en kunsthistorische, ensemble- en situatieve en cultuurhistorische waarden bezit.

► De **architectuur- en kunsthistorische waarden** betreffen de historische opzet en de in het bos opgenomen aanleg van het terrein, met elementen van de omheining alsmede de groep historische graftekens.

► De **ensemble- en situatieve waarden** betreffen de markante ligging binnen een bosperceel en het markante ensemble van zeven historische graftekens.

► Er is **cultuurhistorische waarde** doordat de op het terrein aanwezige historische grafmonumenten een weerspiegeling zijn van de sociaalhistorische ontwikkelingen in Vorden in het algemeen en de vroegere Joodse gemeenschap in het bijzonder.

Op basis van bovenstaande motivering is de uit de tweede helft van de negentiende eeuw daterende Joodse begraafplaats aan de Wildenborchseweg in Vorden, in samenhang met zijn aanleg en inrichting, en met de op het terrein aanwezige historische graftekens, beschermwaardig als gemeentelijk monument in de gemeente Bronckhorst.

Het gaat om de volgende onderdelen:

- De contouren van het terrein, met walletjes;
- De interne "afwezige" infrastructuur;
- De ligging en oriëntatie van de graven, zonder ontsluitende interne padenstructuur;
- De locaties van de niet van grafstenen voorziene graven;

4 BESCHERMING EN INSTANDHOUDING

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op hoe de historische begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst kunnen worden beschermd en in stand gehouden. Welke middelen staan de gemeente, de eigenaar en de beheerder tot hun beschikking om die bescherming te regelen en het behoud naar de toekomst toe te garanderen. Wie kan worden ingezet?

4.2 De rijksmonumentenlijst

Een beschermd rijksmonument is een onroerend goed dat vanwege haar cultuurhistorische waarde door de rijksoverheid is aangewezen om behouden te blijven. Op grond van de Monumentenwet 1988 worden objecten die door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) worden aangewezen als beschermd rijksmonument, ingeschreven in het Monumentenregister. De rijksoverheid komt monumenteneigenaren financieel tegemoet door onderhoudssubsidies en leningen te verstrekken voor planmatig onderhoud van beschermde rijksmonumenten. Bovendien kunnen de kosten van onderhoud aan een rijksmonument fiscaal worden verrekend. Wat betreft de onderzochte begraafplaatsen zijn de volgende onderdelen beschermd:

- De Joodse begraafplaats in Bronckhorst (gehele terrein);
- De Algemene begraafplaats in Vorden (1 grafkelder en 6 grafheuvels)

4.3 De gemeentelijke monumentenlijst

De gemeente Bronckhorst heeft sinds 17 juli 2013 een nieuwe erfgoedverordening. Hierin zijn onder meer de aanwijzings- en instandhoudingsbepalingen ten aanzien van de gemeentelijke monumenten opgenomen. Onder een gemeentelijk monument wordt verstaan (1) een zaak, die van algemeen belang is wegens zijn schoonheid, betekenis voor de wetenschap of cultuurhistorische waarde of (2) een terrein dat van algemeen belang is wegens een daar aanwezige zaak bedoeld onder 1;

De verordening maakt het dus mogelijk ook historische begraafplaatsen aan te wijzen als gemeentelijk monument. Dit is tot nu toe gebeurd met delen van en artefacten op de Algemene Begraafplaatsen van Vorden, Hengelo en Steenderen. De Joodse begraafplaats van Bronckhorst is beschermd als rijksmonument. Ook zes grafheuvels en grafkelder die gelegen zijn op de Algemene Begraafplaats van Vorden, hebben de

status van rijksmonument.

Hoofdstuk 3, artikel 10 van de Erfgoedverordening gaat over de instandhoudingsbepaling van gemeentelijke monumentale zaken:

1. Het is verboden een gemeentelijk monument, als bedoeld in artikel 1, onder a, sub 1, te beschadigen of te vernielen.
2. Het is verboden een gemeentelijk monument als bedoeld in artikel 1, onder a, sub 1 en sub 2 door verwaarlozing en gebrek aan onderhoud in een dusdanige staat te brengen dat de monumentale kwaliteiten worden aangetast.
3. Het is verboden zonder vergunning van het bevoegd gezag of in strijd met de in de vergunning gestelde voorschriften:
 - a: een gemeentelijk monument, als bedoeld in artikel 1, onder a, sub 1, af te breken, te verstoren, te verplaatsen of in enig opzicht te wijzigen;
 - b: een gemeentelijk monument, als bedoeld in artikel 1, onder a, sub 1, te herstellen, te gebruiken of te laten gebruiken op een dusdanige wijze, dat het wordt ontsierd of in gevaar gebracht.
 - c: een gemeentelijk monument, als bedoeld in artikel 1, onder a, sub 1, in strijd met de bij de vergunning vastgestelde voorschriften te wijzigen.
4. Het verbod en de vergunningplicht, als bedoeld in het tweede lid, gelden niet indien het college nadere regels stelt met betrekking tot de wijze waarop werkzaamheden dienen te worden uitgevoerd.
5. Het college kan voorschrijven dat de aanvrager van een vergunning als bedoeld in het tweede lid nader onderzoek moet verrichten, zoals een bouwhistorisch onderzoek.

In hoofdstuk 4 van de erfgoedverordening wordt de vergunningverlening met betrekking tot rijksmonumenten geregeld.

Met deze instandhoudingsbepalingen kan het voortbestaan van gemeentelijke monumentale zaken worden gegarandeerd en kunnen ingrepen in de bestaande materie worden gecontroleerd.

In hoofdstuk 3 van deze rapportage is geconcludeerd dat de reeds beschermde historische begraafplaatsen of onderdelen daarvan terecht als gemeentelijk monument zijn aangewezen. In enkele gevallen wordt uitbreiding van de bescherming geadviseerd. De andere terreinen komen eveneens geheel of gedeeltelijk voor

bescherming in aanmerking. Daarvoor zijn meer dan voldoende argumenten (op basis van de monumentenselectiecriteria) voorhanden. Geadviseerd wordt dan ook deze terreinen aan te wijzen als gemeentelijk monument.

4.4 Instandhoudings- en restauratie aspecten

Is een historische begraafplaats eenmaal aangewezen als beschermd monument, dan komt hoe dan ook de vraag op welke wijze de instandhouding zo adequaat mogelijk kan plaats vinden en of en hoe herstel of zelfs restauratie zou moeten worden uitgevoerd van beschadigde of vervallen objecten.

Allereerst is het van belang in kaart te brengen door welke omstandigheden een historische begraafplaats en de daarin aanwezige artefacten kan worden bedreigd. Er kunnen vele oorzaken aan de orde zijn:

- De begraafplaats is voor gebruik gesloten, niemand kijkt er meer naar om, het draagvlak voor instandhouding is verdwenen en het verval slaat toe;
- De begraafplaats is volop in gebruik en gebrek aan ruimte vergroot de druk op het waardevolle historische gedeelte: ruimen van graven en herinrichting dreigt;
- Verval door de tijd, gebrek aan onderhoud, weersomstandigheden, oprukkende begroeiing;
- Schade door vandalisme;
- Schade door ondeskundig onderhoud;
- Bedreiging door ruimtelijke ingrepen in de omgeving (wegen, bouwplannen, herinrichtingsplannen, rust verstorende activiteiten);
- Etc.

De instandhoudingsproblematiek van historische begraafplaatsen omvat de volgende aspecten:

- De terreinaanleg met zijn karakteristieke elementen, onderdelen van de oorspronkelijke (ontwerp)structuur, het padenpatroon, zichtlijnen;
- De omheining (met poort(en), hekwerken, hagen, boomsingels);
- Materialisering en afperking van de hoofd- en zijpaden;
- De bebouwing (baarhuis, metaarhuis, eventuele andere waardevolle opstallen);
- Het waardevolle groen: bomenlaantjes, boom- en heestergroepen, solitair, waardevol groen op de graven, gazons, etc.;
- Ordening en oriëntatie van de graven, al dan niet met ontsluitingspaden,

klassenindeling;

- De waardevolle en karakteristieke grafmonumenten;
- Overige artefacten (indien waardevol), zoals pompen, banken, calvariegroepen, nummerpaaltjes, etc.);
- En in het algemeen: het karakter van de begraafplaats: dorps of deftig, sober of rijk, ordelijk en in gebruik of romantisch in verval en gesloten?
- De omgeving (inrichting en bebouwing rondom);

NB: in de redengevende beschrijvingen is expliciet aangezien, welke aspecten van de historische begraafplaats onder de bescherming vallen.

Verskil in aanpak

Historische begraafplaatsen danken hun bijzondere karakter niet alleen aan de aanwezigheid van veel waardevolle artefacten (bijvoorbeeld de poort met muren of hagen, de aanleg, de fraaie grafmonumenten en het groen), maar ook door de duidelijk zichtbare tand des tijds: het groen is vaak tot monumentale grootte gegroeid en biedt een romantisch kader aan de verweerde monumenten en gebouwen. De ouderdom is afleesbaar aan de grote variatie aan graftekens, die getuigen van de smaak en gewoonten van hun tijd en de vele jaren dat zij in weer en wind de graven markeren. Soms neemt de natuur langzaam bezit van het terrein en de graven. Deze kenmerken gelden vooral voor de inmiddels voor begraving gesloten begraafplaatsen, waar onderhoud marginaal is en de tijd lijkt stil gezet. Ook in de gemeente Bronckhorst zijn de in dit onderzoek opgenomen historische begraafplaatsen de stille getuigen van vaak bijna 200 jaar geschiedenis. De vijf algemene begraafplaatsen zijn daarbij nog volop in gebruik.

De vraag is welke mate van instandhouding en herstel dergelijke kwetsbare terreinen verdragen. Waar ligt de grens voor het gestage verval? Wanneer moet worden ingegrepen om belangrijke objecten of aspecten niet voorgoed kwijt te raken? En hoe moet herstel van sterk beschadigde objecten plaats vinden? Minimaal ingrijpen om het sleetse karakter te behouden of mag het er weer als nieuw uit zien?

In het algemeen zullen erfgoed specialisten en deskundigen op het gebied van de instandhouding van historische begraafplaatsen adviseren om bij de instandhoudingsmethoden en herstelwijzen terughoudendheid in acht te nemen. Dat betekent bijvoorbeeld inzetten op herstel van waardevolle elementen, die anders volledig verloren dreigen te gaan (bijvoorbeeld zwaar beschadigde monumentale grafmonumenten, bouw- en hekwerken) en tegelijkertijd licht verval respecteren. De tand des tijds mag zichtbaar zijn. Op gesloten begraafplaatsen kan dat wat verder gaan

dan op terreinen die nog volledig in gebruik zijn. Daar zullen sterk vervallen of in stukken gebroken monumenten binnen ensembles waar nog steeds bijzettingsactiviteiten zijn, meer uit de toon vallen.

Het is goed om per begraafplaats vast te stellen wat het ambitieniveau ten aanzien van herstel en restauratie moet zijn, afgestemd op het karakter en de betekenis van het terrein en het gebruik, maar ook aspecten als natuurwaarden, veiligheid en toegankelijkheid. Een boom, die een historisch hekwerk bedreigt, kan een hoge natuur- en beeldwaarde bezitten. Wat heeft prioriteit? In Zelhem dreigen de vele unieke markeringsstenen langzaam uit beeld te verdwijnen door erosie en oprukkend groen. Moet dit proces gestopt worden of hoort het bij de charme van de historische begraafplaats?

Natuurlijk is ook niet ieder grafmonument even belangrijk om met veel kosten en moeiten hersteld te worden. In de regel zullen de financiële middelen beperkt zijn, wat op zich zelf al weer tot het maken van keuzes dwingt.

Er is de afgelopen jaren op historische begraafplaatsen veel goed werk verzet door vrijwilligers van speciaal in het leven geroepen werkgroepen en stichtingen, vaak initiatieven vanuit de plaatselijke historische kringen. Onder deugdelijke begeleiding en soms met enige hulp van professionele bedrijven wordt in de meeste gevallen een terughoudend instandhoudingsbeleid uitgeoefend. Te denken valt aan het open houden van de hoofd- en nevenpaden, het maaien van gras en het afsteken van kanten, het afvoeren van bladafval en takken na hevige wind, het subtiel reinigen van en weer leesbaar maken van graftekens, het ophalen van opschriften door het opnieuw zwarten ervan, het ontroesten en lakken van hekwerken, etc. Ook eenvoudige restauratiemethoden zijn met ondersteuning mogelijk, zoals het verlijmen van gebroken stenen en het assembleren van in stukken uiteen gevallen graftekens. Verder behoort onderhoud aan hagen, heesters en bomen tot de mogelijkheden.

Bij de historische begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst speelt de eigenaar-beheerder, dit is de gemeente zelf, nog een grote rol in het dagelijkse onderhoud, met name bij de vijf nog in gebruik zijnde terreinen.

Voor ingewikkelder herstelwerkzaamheden aan grafmonumenten, bouwwerken, muren en poorten is het noodzakelijk om een goed onderbouwd plan met werkomschrijving te maken, dat door derden kan worden beoordeeld, en de werkzaamheden te laten uitvoeren door een deskundig bedrijf. Ook ten aanzien van groot onderhoud en behandeling van monumentaal groen is het raadzaam specialisten in te schakelen.

In de volgende paragrafen en hoofdstukken zal nader worden ingegaan op de inzet van de vrijwilligers, erfgoed-specialisten en bedrijven voor de instandhouding van

historische begraafplaatsen.

4.5 Beheermaatregelen

Wie een historische begraafplaats ook gaat beheren, onderhouden en/of herstellen, het is altijd aan te bevelen een goed beheerplan (of deelplannen) voor het terrein op te stellen. In zo'n beheerplan dienen alle aanwezige aspecten (aanleg en groen, grafmonumenten, bebouwing, omheiningen, etc.) een plaats te krijgen.

In het beheerplan kan een restauratiestappenplan worden opgenomen en kunnen allerlei aspecten met betrekking tot onderhoud, snoei, vuilafvoer, de technische staat van de grafmonumenten en de conditie van het groen worden vastgelegd.

Wat betreft het herstel dient een beheerplan de verschillende mogelijkheden en varianten op een rij te zetten en hierin een duidelijke keuze te maken.

Ook de financiën (te verwachten onderhouds-, herstel- en restauratiekosten, kosten voor aanschaf van materiaal) vinden in het beheerplan een plaats. Desgewenst kunnen afzonderlijke restauratiedeelplannen en groenbeheerplannen worden opgesteld.

Verder zou het beheerplan aanwijzingen kunnen geven over hoe om te gaan met het (her)gebruik van de begraafplaats.

4.6 Maatregelen tegen vandalisme

Om (verder) verval en vernieling een halt toe te brengen en te voorkomen is het zinvol om de begraafplaatsen tegen vandalisme te beschermen. Hiervoor zijn verschillende maatregelen te bedenken.

In de regel zal een behoorlijk onderhouden terrein minder aanleiding geven tot ongewenste activiteiten dan een sterk verwaarloosd terrein. Regulier onderhoud aan paden en groen en de verwijdering van zwerfvuil zijn dan ook van groot belang.

Een goede maatregel is het instellen van sluitingstijden in een speciale verordening of reglement. Hierdoor kan de politie in staat worden gesteld om eventueel tegen verdacht, ongewenst en onrechtmatig bezoek na sluitingstijd op te treden.

Het plaatsen van een deugdelijk en afsluitbare omheining voorkomt binnendringen op ongewenste plekken.

Om zwerfvuil terug te dringen kunnen één of meer afvalbakken worden geplaatst.

Ten slotte kan worden gewezen op het belang van erfgoededucatie en het vergroten van kennis van en draagvlak voor de historische begraafplaatsen. Onbekend maakt immers onbemind.

4.7 Vrijwilligers organiseren

In verschillende Nederlandse gemeenten zijn stichtingen of andere organisaties opgericht, die zich ten doel stellen het beheer en het behoud van historische begraafplaatsen op zich te nemen.

Een voorbeeld is de Stichting Oude Begraafplaatsen Deventer (SOBD), die is opgericht met het doel de vele historische begraafplaatsen in en rond Deventer te behouden. De stichting wil “verval en oneigenlijk gebruik ervan tegen gaan en interesse wekken voor graven en begraafplaatsen in het algemeen”. De SOB heeft het beheer van de begraafplaatsen van de gemeente Deventer, die eigenaar is van de terreinen, overgenomen. Jaarlijks ontvangt de stichting van de gemeente een budget, waaruit het onderhoud wordt betaald en ook restauraties van grafmonumenten gedeeltelijk kunnen worden gefinancierd. Het onderhoud van aanleg en groen wordt door de stichting uitbesteed aan derden, in dit geval een organisatie, die langdurig werklozen zinvolle arbeidsprojecten aanbiedt. De kosten kunnen zo voor de stichting relatief laag blijven.

In hoofdstuk 5 wordt nader ingegaan op de werkzaamheden van een aantal stichtingen en werkgroepen die zich bezig houden met de instandhouding van historische begraafplaatsen.

PERSBERICHT

Start herstelwerkzaamheden oude begraafplaats Colmschate

In de week van 24 oktober 2011 wordt gestart met de herstelwerkzaamheden op de oude begraafplaats in Colmschate. Deze werkzaamheden worden uitgevoerd in het kader van het project "Historische begraafplaatsen in een cultuurtoeristisch perspectief".

Dit unieke project is een initiatief van Stichting RIBO, de Terebinth, het Landschap Overijssel en voor Colmschate de Stichting Oude Begraafplaatsen Deventer (SOBD). Met het project worden verschillende historische begraafplaatsen (of delen ervan) in Overijssel hersteld en worden deze in een nieuwe context bij een breder publiek onder de aandacht gebracht. Historische begraafplaatsen zijn cultuurhistorisch, toeristisch en educatief van bijzondere betekenis, maar dat is bij velen vaak onbekend. Deze aspecten worden in dit project op een innovatieve wijze belicht. Naast toeristische routes worden ook lesbrieven voor scholen opgesteld. Alle informatie over dit project en de begraafplaatsen wordt verteld en zichtbaar gemaakt op de site www.rustplaatsen.nl

De intentie is om bij de herstelwerkzaamheden ook leerlingen in te zetten die zo de noodzakelijke kennis en ervaring kunnen opdoen m.b.t. natuursteenbewerken, schilderen en smeden.

De herstelwerkzaamheden zijn begroot op ruim € 19.000 (incl. btw). Het project wordt gefinancierd door bijdragen van de Provincie Overijssel, de Europese Unie (Leaderprogramma), Plaatselijk Belang Colmschate, Wijkteam Colmschate Zuid, de SOBD en bijdragen van Sympathisanten.

Voor meer informatie over dit persbericht kunt u contact opnemen met:
Roel Teeninga, St. Oude Begraafplaatsen Deventer, 06-10686306, teeninga@home.nl
of
Martin Bellers, Stichting RIBO, 06-55793787, mbellers@ribo.nl

Europees Landbouwfonds voor plattelandsontwikkeling. Europa investeert in zijn platteland

Persbericht op de website van de SOBD.

4.8 Restauratie-opleidingsproject

Via Restauratie-opleidingsprojecten (ROP's) kunnen leerlingen van restauratie-opleidingen veel ervaring opdoen in de restauratiepraktijk. Inmiddels zijn ROP's ook op vele historische begraafplaatsen uitgevoerd, waar leerlingen zich hebben bezig gehouden met herstel van kerkhofmuren, gebouwen en grafmonumenten. Het is een mooie manier om jongeren de praktijk van het restauratievak bij te brengen, hen bekend te maken met het bijzondere funeraire erfgoed en de restauratie- en herstellkosten binnen de perken te houden.

4.9 Kennisoverdracht t.b.v. instandhouding en beheer, cursus

Onderhoud en herstel van historische begraafplaats en de zich daarop bevindende artefacten vragen om veel deskundigheid, of, als het gaat om het inzetten van vrijwilligers, een goede begeleiding. Onbedoeld kan veel schade worden toegebracht aan groen en grafmonumenten. Ondeskundig technisch herstel van historische grafmonumenten leidt tot een ondeugdelijk en vaak lelijk resultaat, en soms zelfs tot versneld verval. Bij het vrijleggen van graftekens kan belangrijk en zeldzaam groen verdwijnen en al te rigouze snoeien, wieden en kappen kan leiden tot een ongewenst "clean" beeld, waarin alle charme van een romantische oude begraafplaats is verdwenen. De tand des tijds mag, juist ook op een begraafplaats, voelbaar zijn. Ook bij het herstel van historische opstallen als baarhuisjes, entreegebouwen, poorten en hekwerken is specialistische kennis van historische constructies, bouwmaterialen en afwerkingen onontbeerlijk. Verder is gedegen kennis van het oude terrein en de karakteristieke aspecten daarvan zeer belangrijk waar het gaat om herstel en reconstructie van de oude situatie. Denk daarbij aan kennis over het oorspronkelijke padenpatroon, de omheiningen e.d.

Beheerders, werkgroepen met vrijwilligers en ieder ander die zich bezig houdt met de instandhouding en het herstel van historische begraafplaatsen dienen hier rekening mee te houden.

Wergroepen en stichtingen tot behoud en beheer van historische begraafplaatsen kunnen door onderzoek veel kennis op doen over "hun" terrein. De Terebinth (www.terebinth.nl) is een landelijke vereniging die zich inzet voor het behoud van het funerair erfgoed. Voor vragen en advies kunt u contact opnemen met het verenigingsbureau via bureau@terebinth.nl.

Vereniging De Terebinth

De Terebinth is een onafhankelijke vereniging die zich inzet voor het behoud van de funeraire cultuur in Nederland. Behoud van én aandacht voor waardevolle begraafplaatsen en grafmonumenten staan daarbij voorop. Ook streeft de vereniging naar een goede en respectvolle zorg voor onze doden en hun nabestaanden. Om deze en andere doelstellingen te verwezenlijken, overlegt de Terebinth waar nodig met lokale overheden en verwante organisaties.

Adviesteam Terebinth

De vereniging kent een team van adviseurs dat zowel in de regio als landelijk gevraagd en ongevraagd advies geeft. Zowel personen als instanties kunnen via het bureau van de vereniging (bureau@terebinth.nl) eventuele vragen voorleggen aan dit adviestedeam.

Verder wordt De Terebinth regelmatig gevraagd om adviezen uit te brengen. Veel van deze adviezen worden door het team van adviseurs behandeld. Waar nodig zal worden doorverwezen naar deskundige bureaus.

Funeraire cultuur

De Terebinth tracht jong en oud te interesseren voor de funeraire cultuur in Nederland en voor een bezoek aan één van de vele begraafplaatsen die Nederland rijk is. Immers op de begraafplaats vind je de geschiedenis van dorp of stad.

Excursies en lezingen

De vereniging organiseert excursies voor leden en andere belangstellenden naar begraafplaatsen en kerkhoven soms in combinatie met een bezoek aan een crematorium. Tijdens deze excursies wordt aandacht besteed aan symboliek op de grafstenen, materiaalgebruik, architectuur en flora en fauna. Ook organiseert de vereniging lezingen en is met regelmaat aanwezig tijdens open dagen en beurzen.

Leden

De deskundigheid en de ervaring van de leden staan ten dienste van iedereen. Hier wordt dan ook veelvuldig gebruik van gemaakt.

Tijdschrift Terebinth

De Terebinth tracht de kennis over de funeraire cultuur nog verder te vergroten en te verspreiden door de uitgave van het tijdschrift Terebinth dat viermaal per jaar verschijnt.

Bron: De Terebinth

Logo De Terebinth

4.10 Behoud door ontwikkeling

Instandhouding (behoud) van een waardevolle historische begraafplaats kan door het toestaan van nieuwe (passende) ontwikkelingen en hergebruik een interessante impuls krijgen.

Op veel oude begraafplaatsen in Nederland is daar al ervaring mee opgedaan. Zo kunnen nieuwe financiële middelen worden aangeboord door het opnieuw in gebruikstellen van het terrein of terreingedeelten voor bijzettingen. De inkomsten kunnen worden ingezet voor de instandhouding of de restauratie van de historische opstellen en graftekens.

Er zijn voorbeelden bekend van het stimuleren of mogelijk maken van bijzettingen in nog niet volledig bezette familiegraven. Nabestaanden kunnen van deze mogelijkheid op de hoogte worden gebracht. Verder is het mogelijk om lege plekken (alsnog) in gebruik te nemen als grafplaats, maar dan wel met zorgvuldig gekozen inrichting en grafteken. De op het oog lege velden met armengraven op enkele van de begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst kunnen fungeren als strooiveld. Verder kunnen goede locaties worden gezocht voor het opstellen van urnen.

Gericht ruimen van verjaarde, verdwenen of volledig vervallen en in kunsthistorisch opzicht weinig belangrijke graven kan nieuwe ruimte scheppen voor hergebruik.

Ten slotte is het van belang om de eventueel aanwezige baarhuizen op de terreinen, zo deze niet meer in gebruik zijn, een nieuwe bestemming te geven, bijvoorbeeld als ruimte voor het bijzetten van urnen, als informatieruimte of uitvalsbasis voor het geïntensiveerde onderhoud. Nieuw gebruik wekt belangstelling en daardoor meer draagvlak voor de instandhouding.

Er zijn in Nederland inmiddels voorbeelden bekend van aanvankelijk gesloten begraafplaatsen die weer voor hernieuwd gebruik zijn geopend. De historische begraafplaatsen die in het kader van dit onderzoek werden geïnventariseerd en gewaardeerd, zijn thans nog in gebruik, met uitzondering van de "slapende" Joodse begraafplaatsen, waarop al vele tientallen jaren geen begravingen meer hebben plaats gevonden. Om die reden is hernieuwd gebruik van gesloten begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst niet aan de orde. Wel zijn er mogelijkheden voor hergebruik van gedeelten van de historische begraafplaatsen. Bij hergebruik en eventuele herinrichting is het van groot belang om rekening te houden met de aanwezige cultuurhistorische waarden en deze leidend te laten zijn voor nieuwe ontwikkelingen. Het gaat daarbij niet alleen om het behoud van oude elementen als grafzerken, graftomben en hekwerken, maar ook om de kenmerkende inrichting (paden, beplantingen, open ruimten) van het terrein. In hoofdstuk 3 wordt voor de

verschillende begraafplaatsen aangegeven welke cultuurhistorische waarden op het terrein aanwezig zijn.

Om keuzes ten aanzien van behoud en ontwikkeling te kunnen maken, is het noodzakelijk om vroegtijdig in beeld te brengen welke (historische) kwaliteiten bij een eventuele ruimtelijke ingreep behouden en versterkt dienen te worden. Een voorbeeld van een onderzoek naar deze mogelijkheden vormt de rapportage *'Begraafplaats Vorden. Onderzoek naar beeldkwaliteit en in-/uitbreidingsmogelijkheden'* (Oranjewoud, 2005). De kwaliteiten van de begraafplaats zijn volgens het onderzoek het boskarakter, rust, beslotenheid en de rijke historie; de afleesbaarheid van de geschiedenis en tijdsgeest. Ten aanzien van het ruimen van graven wordt in de rapportage geconstateerd dat de gemeenteraad zich reeds heeft uitgesproken voor conservering van het oudste deel van de begraafplaats. Geadviseerd om ook het gedeelte van de begraafplaats dat dateert uit de jaren 20 als waardevol aan te merken en te behouden. Bovendien wordt geconcludeerd dat inbreiding geen afbreuk mag doen aan de ruimtelijke kwaliteit van de begraafplaats. De locaties waar inbreidingsmogelijkheden bestaan worden aangeduid. De rapportage geeft ook handreikingen voor de verbetering van de ruimtelijke kwaliteit van de begraafplaats. Zo wordt voorgesteld om beplanting te vervangen en te verjongen, ten einde het groene karakter van het terrein te handhaven. Voorgesteld wordt om op de begraafplaats een aantal voorzieningen te creëren, zoals voldoende bankjes, verzorgingsplaatsen, een verblijfplek of bezinningsruimte en een gedenkvoorziening op de strooivelden. Tot slot wordt geconcludeerd dat behoud van het historisch karakter van de oudere delen van de begraafplaats vraagt om aandacht voor en duidelijke keuzes in beleid ten aanzien van storende elementen zoals bijv. moderne grafmonumenten, restauratie van historische grafmonumenten en behoud en bescherming van bijzondere graven.

4.11 Maatschappelijke stage

Overall in Nederland is de afgelopen jaren ervaring op gedaan met vrijwilligerswerk door scholieren in het kader van de "maatschappelijke stage" als onderdeel van het leertraject. Beheerders van begraafplaatsen kunnen zich hiervoor aanmelden. In de regio Achterhoek heeft de Werkgroep Oude Begraafplaats van de Historische Kring Neede met succes een stageplek geschapen op de negentiende-eeuwse begraafplaats Rozenkamp, die beschermd is als gemeentelijk monument. Scholieren van het Assink Lyceum verrichtten in 2010 allerlei eenvoudige onderhoudswerkzaamheden op de oude begraafplaats.

Ook in de gemeente Aalten was een vergelijkbaar project. In november 2011 gingen 24 leerlingen van het Christelijk College Schaersvoorde op de begraafplaats Berkenhove aan het werk voor hun maatschappelijke stage. Wekelijks werd er door groepjes leerlingen twee uur op het terrein aan het onderhoud gewerkt, zoals het bijhouden van paden en perken.

De website van de gemeente Aalten doet ook verslag van een project in 2010, toen acht leerlingen met de maatschappelijke stage op de begraafplaats bezig zijn geweest. "De leerlingen kregen toen veel leuke reacties van mensen die een graf bezochten. Zo ontstonden bijzondere gesprekken over de overleden mensen en over hoe er gedacht werd over begraven en cremieren. De leerlingen voelden zich trots en tevreden over wat ze hadden gedaan. Docente Gezien Brummelman reageert "Hoezo de jeugd van tegenwoordig? Als het erop aan komt weten de leerlingen heel goed wat van waarde is en wat zij eraan kunnen bijdragen". Zowel de leiding van Schaersvoorde als de gemeente zijn heel blij met deze positieve houding."

Bovendien werd in de gemeente Aalten eind 2012 het initiatief genomen om de Joodse begraafplaats te Dinxperlo op te knappen. In het kader van dit project werden door de werkgroep van Dinxpers Belang onder meer graven schoongemaakt, grind voor grafstenen vervangen en nieuwe beplantingen aangebracht. Bij de entree werd een informatiepaneel met bankje geplaatst. De werkgroep werd geholpen door vijftien leerlingen van het Christelijk College Schaersvoorde, die bijvoorbeeld onderhoud pleegden in de vorm van onkruid wieden en het opruimen van afval. Stichting Landschapsbeheer Gelderland was eveneens betrokken bij het project en heeft een beplantingsplan voor de historische begraafplaats opgesteld. De begraafplaats is op 3 oktober 2013 feestelijk heropend. Het project heeft nadien de Monumentenprijs 2013 ontvangen van de gemeente Aalten.

De ervaring leert, dat door een maatschappelijke stage niet alleen een bijdrage wordt geleverd aan het beheer en de instandhouding van historische begraafplaatsen, maar ook dat de bewustwording onder leerlingen over het (funerale) erfgoed wordt vergroot.

4.12 Belangrijke onderzoeksmaterie

Historische begraafplaatsen zijn in verschillende opzichten een belangwekkend onderwerp voor historisch onderzoek. Er kan onderzoek worden gedaan naar de

ontstaansgeschiedenis van het terrein, de bouw van de verschillende opstallen en omheiningen, de ruimtelijke ontwikkeling van het terrein (en de mogelijke ontwerpers), de leveranciers van groen, het onderhoud en de bepalingen omtrent het ter aarde bestellen op het terrein. Daarnaast kunnen de graven zelf doel van onderzoek zijn: wie liggen er begraven, de klassenindeling, geruimde graven, etc. Een totale inventarisatie van alle objecten in het terrein is daarbij van grote waarde. De graftekens leveren informatie over de overledenen, hun geboorte- en sterfjaren, beroepen, confessionele achtergrond, familiebanden en -op veel plattelandsbegraafplaatsen- de boerderijen waar de overledenen vandaan komen. Tevens biedt de collectie graven een mooi inzicht in de plaatselijke gebruiken, geliefde symbolen, het werk van plaatselijke stenhouwers, etc.etc.

Onder andere Terebinth verstrekt veel informatie over het in kaart brengen van alle aanwezige informatie. Het is dankbare onderzoeksmaterie voor amateur- en/of lokale en professionele historici, historische kringen, scholieren en studenten.

Voorts schuilt er in de bodem ook een archeologisch belang: de stoffelijke overschotten van de begravenen vormen een belangrijke bron van informatie voor de fysische antropologie op het gebied van doodsoorzaken, ziektenbeelden, bot- en gebitscondities, etc. in het verleden.

Ook hier geldt: een uitgebreide kennis vergroot de interesse en het draagvlak voor behoud. Daarnaast biedt het onmisbare informatie over de gesteldheid van het terrein, eventuele mogelijkheden voor hergebruik en herstel.

Een uitvoerige inventarisatie- en selectiemethode is opgenomen in het boekje *Begraafplaatsen als cultuurbezit, met inventarisatiehandleiding*, zie de literatuuropgave.

De website www.graftombe.nl is de kennisbank die veel informatie bijeenbrengt over de graven op de Nederlandse begraafplaatsen. Men vindt er uitgebreide namenlijsten van begraven personen met hun geboorte- en overlijdensdatum.

In de gemeente Bronckhorst zijn gedigitaliseerde inventarisaties beschikbaar van de (algemene) begraafplaatsen van Hengelo (oude en nieuwe gedeelte), Hummelo (Protestantse begraafplaats), Steenderen, Vorden, Wichmond en Zelhem, en de Rooms-Katholieke begraafplaatsen van Baak, Hengelo, Kranenburg, Steenderen en Vierakker.

Leerlingen van het Christelijk College Schaersvoorde op Berkenhove. Foto website gemeente Aalten.

Leerlingen van het Assink College aan de slag in Neede. Foto Charel van Tendeloo.

Intermezzo 1 Symbolen

Op veel grafstenen zijn afbeeldingen en symbolen aangebracht die verwijzen naar de religieuze achtergrond van de overledene. Zo zien we op RK begraafplaatsen vaak het kruis in diverse varianten, christushoofden en -monogrammen, alpha- en omegatekens, afbeeldingen van Maria, heiligen en engelen, vlamvend hart en de werktuigen van Christus' lijden afgebeeld. Op priestergraven zijn miskelken afgebeeld. Deze elementen werden niet toegepast door de Hervormde of Gereformeerde bevolking. Zij kozen eerder voor eenvoudige kruisen of een opengeslagen bijbel. De joodse graftekens kennen hun eigen symbolen, als de Davidster of bijvoorbeeld een medaillon met twee handen in een zegenend gebaar, die staan voor de handen van een Kohen, een joodse priester.

Vaker voorkomend is de typisch "wereldse", vaak op de klassieke geïnspireerde symboliek, die verwijst naar het eeuwige leven in het hiernamaals, het kortstondige of plotselinge afgebroken aardse bestaan, geloof, hoop en liefde, rouw en dood: gebroken zuilen, grafstelen, obeliskken, toortsen, florale motieven (bloemen, eikenblad, guirlandes, lauwerkrans, palmtak, treurbomen, etc.etc.), urnen en vuurpotten, etc. Toegepaste versierende motieven (symbolische of louter decoratieve) zijn soms in de dan heersende stijlen uitgevoerd, zoals Jugendstil, art deco of zakelijkheid.

HIER LIGT
DE FAMILIE
VAN J. L. BUCKING

5 HET ORGANISEREN VAN VRIJWILLIGERS

5.1 Inleiding

Overall in Nederland zijn in de afgelopen jaren initiatieven van de grond gekomen tot de instandhouding van belangrijke historische begraafplaatsen. Vrijwilligers organiseerden zich tot werkgroepen of stichtingen, die met veel enthousiasme het onderhoud ter hand nemen, historisch onderzoek verrichten en draagvlak proberen te vinden voor hun belangrijke doel: het behoud van het funeraire erfgoed.

Vaak komen de initiatieven voort uit reeds bestaande lokale erfgoedorganisaties, waarin al draagvlak én helpende handen aanwezig zijn.

In dit hoofdstuk maakt men kennis met een aantal succesvolle voorbeelden van stichtingen, opgericht tot behoud van de plaatselijke begraafplaats(en). We kunnen lezen over hun doelstellingen en initiatieven. Informatie en tekstfragmenten zijn afkomstig van de websites van deze stichtingen en werkgroepen.

De voorbeelden dienen als inspiratie voor een wellicht op te zetten Bronckhorsts initiatief, dat zo nodig met de gemeente (eigenaar, beheerder) gaat zorg dragen voor de instandhouding.

5.2 Diverse stichtingen en organisaties

Deventer (www.sobd.org)

De Stichting Oude Begraafplaatsen Deventer is opgericht in 1992. De stichting heeft als doelstelling het stimuleren van het behoud van historisch waardevolle graven en/of begraafplaatsen in en rond Deventer, verder het verval en het oneigenlijk gebruik van deze graven en/of begraafplaatsen tegen te gaan en interesse te wekken voor de hiervoor bedoelde graven en/of begraafplaatsen. Nog een aantal punten uit de doelstellingen:

- het inventariseren van graven en begraafplaatsen;
- het (doen) uitvoeren van herstel- en onderhoudswerkzaamheden op de historisch waardevolle begraafplaatsen in en rond Deventer in overleg met de grafeigenaren en/of de beheerder van de begraafplaatsen;
- het verzorgen van activiteiten, publicaties en dergelijke, welke het bestuur ter bereiking van het doel van de stichting bevorderlijk beschouwt;
- het entameren en coördineren van plannen, initiatieven en middelen, welke tot het bereiken van het doel van de stichting kunnen bijdragen;

- het beheren van middelen en van aan de stichting overgedragen grafrechten.

Ermelo (www.begraafplaatsenveldwijk.nl)

De Stichting Begraafplaatsen Ermelo-Veldwijk werd in oktober 2008 te Ermelo opgericht en heeft zich ten doel gesteld de oude begraafplaatsen van Veldwijk in stand te houden door op te treden als een 'goed rentmeester', voorts de geschiedkundige, cultuurhistorische en tuinhistorische waarden van de begraafplaatsen te conserveren. Verder stimuleert zij het treffen van zodanige maatregelen dat het verval van de begraafplaatsen wordt vertraagd en in een bepaalde richting kan worden bijgestuurd en zet zij zich in voor het bieden van mogelijkheden tot kennisoverdracht en interesse te wekken voor grafmonumenten en begraafplaatsen door bijvoorbeeld het verzorgen van publicaties en het houden van rondleidingen.

Gouda (www.historischplatformgouda.nl)

De Stichting Oude Begraafplaats stelt zich ten doel om de culturele en historische waarden van de begraafplaats aan de Prins Hendrikstraat te Gouda in stand te houden. Zij wil dit bereiken door alle grafstenen te inventariseren, documentatie over de begraafplaats te verzamelen, graven te conserveren en te restaureren en onderzoek te doen naar nabestaanden. Daarnaast worden activiteiten op en rond de begraafplaats georganiseerd en worden donateurs en fondsen geworven.

Roermond (www.oudekerkhofroermond.nl)

In 1996 werd de Stichting Oude Kerkhof opgericht. De stichting stelt zich ten doel de begraafplaats niet alleen als geheel, maar ook in afzonderlijke grafmonumenten voor het nageslacht te behouden. Zo behoren het organiseren van activiteiten op en rond de begraafplaats, het geven van lezingen, rondleidingen, het verzorgen van publicaties en het begeleiden van restauratie- werkzaamheden tot de doelstellingen van de stichting.

Op 14 oktober 2010 ging officieel een grootschalig restauratieproject van start. Het project stelt zich ten doel om de, in 2003 om veiligheidsredenen omgelegde graven, te herstellen. Het project is uitgevoerd door Monumentenwacht Limburg in samenwerking met Westrom. De medewerkers werkten onder leiding van een ervaren steenhouwer. Het project wordt betaald met Europese middelen, die beschikbaar zijn gekomen voor het restaureren van religieus erfgoed.

Aan het behoud van het belangrijkste onderdeel van de begraafplaats, namelijk de vele bijzondere en mooie graven, wil de Stichting Oude Kerkhof bijdragen door, in geval van restauratie, de nabestaanden van een graf met raad en daad terzijde te staan. Dit kan gaan van een deskundig advies tot en met het aanvragen van offertes, de benodigde vergunningen plus subsidie en uiteindelijk het opleveren van het graf.

In het kader van de Monumentenverordening kan de gemeente Roermond, in geval van restauratie van een graf, aan nabestaanden een subsidie toekennen van 25 % van de totale kosten met een maximum van € 5.500,- per graf. Tot slot wordt de stichting door de Belastingdienst aangemerkt als een instelling zoals bedoeld in art. 24, lid 4 van de Successiewet 1956. Dit houdt in dat in het geval de stichting een familiegraf restaureert de kosten als schenking kunnen worden aangemerkt. Bij uw jaarlijkse opgave Inkomstenbelasting kan deze schenking als aftrekpost worden opgevoerd.

Naarden (www.oudebegraafplaats-naarden.nl)

De Stichting tot Behoud van de Oude Begraafplaats van Naarden is op 17 maart 2000 opgericht. Reden was de langdurige verwaarlozing van de begraafplaats.

De Stichting wil deze historische begraafplaats behouden en tracht dit doel te realiseren door het restaureren van oude grafmonumenten, het zoveel mogelijk terugbrengen van de historische aanleg, het verrichten van archiefonderzoek en het bevorderen van de kennis over de begraafplaats en over degenen die er begraven liggen.

De Stichting doet dit via de inzet van vrijwilligers en door het verwerven van geldmiddelen via donaties en fondsenwerving. De Stichting heeft ongeveer 30 vrijwilligers en 240 donateurs/belangstellenden. Periodiek wordt in lokale media aandacht geschonken aan het bestaan en activiteiten van de Stichting.

In samenwerking met de gemeente Naarden en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is in 2004 een beheersvisie opgesteld voor het behoud van de begraafplaats, die door de gemeenteraad van Naarden is vastgesteld. Ook de gemeente Bussum heeft de beheersvisie aanvaard. Op basis van die beheersvisie is de aanvraag om de begraafplaats als geheel als rijksmonument aan te wijzen, medio 2005 toegewezen.

Er is in 2005 een convenant gesloten met de gemeente Naarden waarin de onderscheiden rollen zijn vastgelegd bij de instandhouding en ontwikkeling van de begraafplaats. Hierin is onder meer opgenomen dat een werkgroep alle werkzaamheden m.b.t. de begraafplaats coördineert. Die werkgroep bestaat uit vertegenwoordigers van de gemeente en de Stichting en wordt bijgestaan door een adviseur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (thans RCE).

Vrijwilligers van de Roermondse werkgroep aan het werk

De Stichting is in 2005 door de Belastingdienst aangemerkt als een stichting waaraan belastingvrij kan worden geschonken.

Aanvullend op het groot onderhoud van het groen, door de gemeente, verzorgen de vrijwilligers het urgentste groenonderhoud en is de vervanging van een dode taxushaag bekostigd, evenals van enige aanvullende beplanting. Er is een inventarisatie voltooid van het aanwezige groen op de begraafplaats.

De inventarisatie en documentatie van de graven is ter hand genomen. Wekelijks zijn vrijwilligers hiermee doende.

Er is een subsidie verworven van de RABO Bank voor de restauratie van het toegangshek en dit is in 2006 gerealiseerd.

In 2007 is een beheerplan Groen opgesteld en vastgesteld door de Gemeenteraad van Naarden. Vervolgens is een start gemaakt met het verwerven van subsidies voor het uitvoeren van projecten uit dit beheerplan.

De Stichting wil de begraafplaats een plaats in de huidige tijd geven. Daarom wordt ernaar gestreefd de begraaffunctie te behouden. Naast de beperkte bijzetting die nu nog mogelijk is in bestaande graven en het daarin bijzetten van urnen, zullen nieuwe graven worden uitgegeven en bestaande grafkelders (waarvan de rechten zijn vervallen) opnieuw worden gebruikt om te begraven. De mogelijkheden tot asverstrooiing en het bijzetten van urnen zullen nog worden bepaald.

Voorts beoogt de stichting een verankering van de begraafplaats in de lokale en regionale gemeenschap. Dat gebeurt niet alleen door de begraafplaats opnieuw open te stellen voor het begraven (zie hierboven), maar ook door de gebruiksfunctie van de begraafplaats als wandelgebied/ecologisch park, een stiltegebied met bijzondere groenwaarde, te handhaven.

Apeldoorn

In Apeldoorn is een groep vrijwilligers van een interkerkelijke (christelijke) werkgroep Kerk en Israël actief om graven te reinigen, grafschriften leesbaar te maken en onkruid te wieden op de joodse begraafplaats aan de Arnhemseweg. De begraafplaats valt onder het beheer van de joodse gemeente Stedendriehoek. Die telt minder dan zestig leden, waardoor ondersteuning van de werkgroep van harte welkom is.

Vrijwilligers aan het werk op oude begraafplaatsen in Roosendaal en Apeldoorn. De onderste foto is van David Levi (bron: de Stentor).

Doetinchem (www.stadsenambtsbegraafplaats.nl)

Sinds 2005 zijn het Stadskerkhof en het Ambtskerkhof gemeentelijk monument. Na een lange "broeitijd" ontstond er in 2006 onder enkele betrokken burgers het initiatief om te komen tot oprichting van een stichting, die als doel meekreeg: "het behoud van de historische begraafplaatsenen voorts al wat hiermee rechtstreeks of zijdelings verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, alles in de ruimste zin van het woord".

Hierbij moet primair gedacht worden aan conservering van de huidige toestand en/of restauratie van de objecten, maar ook aan archiefonderzoek en overbrengen van kennis rond de monumenten op elke geïnteresseerde. Intussen is er daarbij een wederzijds belang en afhankelijkheid gegroeid tussen de stichting en de gemeente Doetinchem. Samen met een groeiend team vrijwilligers voor groenonderhoud wordt geprobeerd om te voorkomen dat de zerken veranderen in nietszeggende brokken steen in een onaantrekkelijke wildernis aan ongewenst groen.

Lochem (www.hglochem.nl)

De Oude Begraafplaats aan de Zutphenseweg in Lochem is het werkterrein van de Werkgroep "Oude Begraafplaats", onderdeel van het Historisch Genootschap Lochem. De werkgroep bestaat uit ongeveer 15 vrijwilligers. Wekelijks (of minder, afhankelijk van het seizoen) worden, met medewerking van gemeente en groenbeheerder, grafzerken schoon en naambordjes leesbaar gehouden, wordt gras gemaaid en blad geruimd. Ondertussen is er volop aandacht voor het onderlinge sociale contact. Tevens werd een inventarisatie van alle bijna 9000 begravingen gemaakt en in boekvorm uitgegeven. Het team bestaat uit maaiers, blazers, trimmers, harkers, een snoeier en een man voor het restauratiewerk. Er is een prettige samenwerking met de gemeente Lochem.

Neede (www.historischekringneede.nl)

In Neede is vanuit de Historische Kring de werkgroep Oude Begraafplaats Rozenkamp opgericht. Doelstelling was om de graven te documenteren in een boek en het terrein te herstellen en onderhouden. Zo werd het baarhuisje opgeknapt. Het dient overigens als onderkomen voor de groep vrijwilligers. Verder ijvert de groep voor het herstel van het terrein in de oude omvang en gedaante, onder meer door de lanen te herstellen. De vrijwilligers worden ondersteund door een maatschappelijke stage project vanuit het Assink Lyceum.

De werkgroep 'Archief en Genealogie' van de Historische Kring Neede heeft op verzoek van de werkgroep 'Oude Begraafplaats Rozenkamp' een register opgesteld, waarin per grafnummer gegevens over genealogie en een beschrijving van de kenmerken en huidige toestand van het betreffende graf zijn opgenomen.

Vrijwilligers van de Werkgroep Oude Begraafplaats Lochem plegen onderhoud aan groen en graven

Leerlingen bezig aan een historisch grafhek.

Heuvelrug (www.begravenopdeheuvelrug.nl)

In het voorjaar van 1993 heeft, op initiatief van de vereniging De Terebinth, een werkgroep van Driebergen-Rijsenburg Vroeger en Nu (een begin gemaakt met de inventarisatie van de in (cultuur)historisch opzicht waardevolle grafmonumenten op de OAB en de R.K. begraafplaats in Rijsenburg. Hiervan is het rapport "Inventarisatie Grafmonumenten" samengesteld. Sinds 2005 wordt dit werk voortgezet door een nieuwe groep onderzoekers. Deze Werkgroep "Oude Algemene Begraafplaats", onder auspiciën van de Stichting Driebergen-Rijsenburg Vroeger en Nu, stelt zich het uitdragen en behoud van de cultuurhistorische waarde van de Oude Algemene Begraafplaats tot doel en probeert tevens dit groene rustoord meer bekendheid bij de inwoners van Driebergen-Rijsenburg en andere geïnteresseerden te geven. Een van de doelstellingen is het uitvoeren van onderhoud aan de begraafplaats en grafmonumenten. Sinds 2007 voert een enthousiaste groep vrijwilligers (achterstallig) onderhoud uit en restaureert in beperkte mate de grafmonumenten. Voorwaarde is wel dat de begraafplaats zijn oude en groene uitstraling behoudt. Verder wil men een zo volledig mogelijk beeld schetsen van de Oude Algemene Begraafplaats en zijn begravenen. Door het inrichten van het kleinschalige Centrum voor Funeraire Cultuur in het poortgebouw kan informatie worden verstrekt aan een breder publiek. In de kleine expositieruimte is een register van begravenen en geruimde graven in te zien en kunnen bezoekers meer aan de weet komen over het leven van een aantal begravenen. Tenslotte wil de werkgroep voorlichting geven over de soms eigenzinnige en bijzondere grafcultuur op de Utrechtse Heuvelrug. In de kleine voorkamer van het Centrum Funeraire Cultuur wordt met fotocollages informatie verstrekt over de (vaak ook particuliere) diverse begraafplaatsen in de dorpen van de gemeente Utrechtse Heuvelrug.

Winterswijk (www.monumentenbelangenwinterswijk.nl)

De begraafplaats aan de Singelweg is in beheer van Monumentenbelangen Winterswijk. Monumentenbelangen heeft tot doel een bijdrage te leveren aan een optimaal woon- en leefklimaat in de gemeente Winterswijk door het stimuleren van behoud, herstel en/of verbetering van de cultuurhistorische en/of stedenbouwkundige kwaliteiten.

Vrijwilligers van de organisatie komen maandelijks bijeen om de begraafplaats te onderhouden: de graven worden schoongemaakt, het mos wordt verwijderd van de graven; de paden worden geharkt. Verder wordt er blad geharkt en worden takken etc. opgeruimd. Op de website Monumentenbelangenwinterswijk.nl is veel informatie over de begraafplaats bijeengebracht, o.a. de geschiedenis van het terrein, de graven op naam en nummer en foto's van de graven.

Website van Monumentenbelangen Winterswijk

Werkzaamheden werkgroep Oude Algemene Begraafplaats Driebergen-Rijsenburg (bron: website www.begravenopdeheuvelrug.nl).

Kleine expositieruimte in het poortgebouw van de Oude Algemene Begraafplaats (bron: website www.begravenopdeheuvelrug.nl)

6 FINANCIEN

6.1 Inleiding

De instandhouding van historische begraafplaatsen is kostbaar. Hoewel de meeste grafzerken en -tombes op de historische begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst in redelijke tot goede staat verkeren en slechts incidenteel sprake is van schade door verval of door groei van beplanting, is voor behoud een voortdurende zorg vereist. In dit hoofdstuk worden suggesties gegeven voor het genereren van gelden voor beheer, behoud, onderhoud, herstel en restauratie van de cultuurhistorisch waardevolle onderdelen. NB. Het gaat dus niet alleen om het reguliere onderhoud en beheer, maar ook om financiën die kunnen worden ingezet om de cultuurhistorische waarden in stand te houden, te herstellen of bij een breed publiek bekend te maken.

6.2 Overheid, subsidies

Subsidieregeling rijksmonumenten

Eigenaren van rijksmonumenten komen in aanmerking voor subsidies voor onderhoud en restauratie. Daartoe dient tijdens een subsidieronde in het kader van de BRIM-regeling een aanvraag te worden ingediend bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Voor eigenaren van rijksmonumentale woonhuizen bestaat de mogelijkheid om bij het Nationaal Restauratiefonds een laagrentende Restauratiefonds(plus)-hypotheek af te sluiten. De kosten van onderhoud aan een rijksmonument kunnen fiscaal worden verrekend.

Subsidieregeling gemeentelijke monumenten

De gemeente Bronckhorst stelt op dit moment geen subsidies beschikbaar voor de instandhouding van gemeentelijke monumenten. De "Subsidieverordening onderhoud gemeentelijke monumenten Bronckhorst", die in werking was getreden op 24 september 2008, is door een besluit van de gemeenteraad per 1 januari 2013 ingetrokken. Wel is bij de besluitvorming afgesproken dat in de tweede helft van 2014 een evaluatie uitgevoerd zal worden naar de effecten van dit besluit.

Subsidieregeling meerjarenprogramma Gelderland – Cultuur en Erfgoed

Provinciale Staten van de provincie Gelderland heeft in november 2012 het programma "Cultuur en Erfgoed 2013-2016 Gelderland Cultuurprovincie!" vastgesteld. Het programma vormt een uitwerking van de nota "Cultuur en Erfgoed

2013-2016". De verdeling van de beschikbare middelen die gekoppeld zijn aan het programma, geschiedt middels de 'Subsidieregeling meerjarenprogramma Gelderland' (SmpG). Uitsluitend instellingen en (overheids)organisaties die de provincie heeft aangewezen als partner op het terrein van cultuur en erfgoed, kunnen gebruik maken van de subsidieregeling. Aanvragen voor subsidie worden beoordeeld op basis van een aantal criteria, dat per thema is geformuleerd. Onder de partners bevinden zich verschillende partijen op het gebied van landschap en (herbestemming van) erfgoed. Ook de gemeenten en regionale samenwerkingsverbanden in de provincie Gelderland behoren tot de erkende partners.

De provincie heeft voor de periode 2014-2016 de subsidies voor de meerjarige programma's vastgesteld. Voor deze periode is de regeling gesloten. Dit cultuurhistorisch onderzoek naar begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst is mede mogelijk gemaakt door een subsidie die in 2013 door de provincie Gelderland werd verstrekt in het kader van de twee tender.

Subsidieregeling Vitaal Gelderland

Gemeenten kunnen eveneens gebruik maken van de "Subsidieregeling Vitaal Gelderland 2011", die door de provincie Gelderland is ingesteld. De subsidie geldt voor vier onderdelen: cultuur- en erfgoedpacten, instandhouding gemeentelijke monumenten, instandhouding historische molens en gemalen en voor het opstellen van een archeologische of cultuurhistorische waardenkaart.

Instandhouding van historische begraafplaatsen past binnen de doelstelling van de provincie om de inwoners van Gelderland een aantrekkelijk leef- en vestigingsklimaat te bieden. De provinciale subsidieregeling Vitaal Gelderland kan als investeringsbron benut worden voor de instandhouding van (onderdelen van) historische begraafplaatsen, die zijn aangewezen als beschermd gemeentelijke monument.

6.3 Fondsenwerving bij erfgoedstichtingen en particulieren

Een mogelijkheid voor het verwerven van financiële ondersteuning bij de instandhouding van historische begraafplaatsen of het herstel / restauratie van specifieke grafmonumenten is het benaderen van fondsen en stichtingen tot behoud van cultureel erfgoed.

De Belangenvereniging van Vermogensfondsen geeft in samenwerking met de

Vereniging van Fondsen (FIN) jaarlijks het *Fondsenboek* uit, een handboek met daarin 700 fondsen, die bijdragen aan projecten op velerlei gebied, dus ook het cultuurhistorisch erfgoed. Het Fondsenboek wordt uitgegeven bij de Walburg Pers. Bovendien heeft de Belangenvereniging van Vermogensfondsen op zijn website de internetportal FIN-Portal gecreëerd, waarop gegevens over verschillende fondsen zijn te raadplegen, waaronder de strategie, het doel en een actueel beleidsplan van de fondsen.

De volgende fondsen en stichtingen komen in aanmerking:

1. De **Mondriaan Stichting** wil stimuleren dat mensen kennismaken met het cultureel erfgoed van Nederland. Subsidie aanvragen voor projecten en andere activiteiten die de belangstelling voor dit erfgoed vergroten zijn welkom: publieksprojecten, cultureel erfgoed minderheden, lening voor ontwikkel- en overnamekosten, aankopen, kunsthistorisch onderzoek, zichtbaar maken van collecties, restauratie van WBC-objecten, selectieactiviteiten, veiligheidszorg.
2. De **Stichting Bouwfonds Cultuurfonds** ondersteunt gemeentelijke culturele projecten in Nederland met een financiële bijdrage. Missie is “bij te dragen in de kosten van gemeentelijke culturele activiteiten of van particuliere culturele activiteiten waarin de gemeente participeert”.
3. Het **Prins Bernhard Cultuurfonds** stimuleert cultuur en natuurbehoud in Nederland met financiële bijdragen voor projecten. Het Cultuurfonds onderscheidt vijf werkterreinen: podiumkunsten, beeldende kunst, monumentenzorg, geschiedenis & letteren en natuurbehoud. Het fonds richt zich op activiteiten in Nederland, maar ondersteunt ook projecten die de Nederlandse cultuur in het buitenland uitdragen. Daarbij gaat het vooral om het behoud of de beschrijving van Nederlands cultureel erfgoed ter plaatse. Voor de activiteiten van het Cultuurfonds is per jaar tussen de 20 en 25 miljoen euro beschikbaar, afhankelijk van de inkomsten.
4. Het **Fonds voor Cultuurparticipatie** ondersteunt en stimuleert de actieve deelname aan het culturele leven van inwoners van Nederland, in al hun diversiteit, ongeacht leeftijd, herkomst, opleiding en woonplaats. Aandachtsgebieden van het fonds zijn amateurkunst, cultuureducatie en volkscultuur. Zowel binnen de subsidieregelingen als de initiatieven die het fonds zelf ontplooit, zoals debatten en bijeenkomsten, zijn deze aandachtsgebieden leidend.
5. Het **Jan Wolters Fonds** richt zich op het financieel ondersteunen van de instandhouding en restauratie van monumenten in Nederland, bij voorkeur in Gelderland.
6. Het **Keg-Thate Fonds** richt zich op het financieel ondersteunen van projecten op het gebied van de cultuur en het natuurbehoud in Nederland, met een voorkeur voor geschiedenis en voor restauratie op het terrein van kunstnijverheid en groen erfgoed. Daarnaast het financieel ondersteunen van talent, bij voorkeur op het terrein van restauratie.
7. Het **Osieck-Winkelman Fonds** subsidieert het behoud van cultuurmonumenten en groene monumenten in Nederland.
8. Het **Pfältzer-Birnie Fonds** subsidieert projecten op het gebied van het natuurbehoud en de monumentenzorg.
9. De stichting **Cultuurfonds van de Bank Nederlandse Gemeenten** stimuleert activiteiten op het gebied van kunst en cultuur die van belang zijn voor gemeenten of gemeentelijk beleid. Het gaat voornamelijk om subsidieaanvragen voor kunst- en cultuurprojecten. Ook heeft de stichting als doel het stimuleren van jong talent op het gebied van theater, muziek en literatuur.
10. De **Stichting Edwina van Heek** steunt steunt culturele projecten in Overijssel en Gelderse Achterhoek gericht op behoud van natuurmonumenten, historisch waardevolle gebouwen en kunstobjecten. De doelstelling van de stichting is onder meer het geven van bijdragen voor het behoud van cultuur- en natuurbehoud in Oost-Nederland.
11. Het **Van Enter-Westerman Holstijn Fonds** richt zich op het ondersteunen van cultuur- en natuurbehoud in Nederland. Het fonds richt zich met name op behoud en conservering.
12. Het **Van Lange Fonds** subsidieert projecten op het gebied van cultuur en natuurbehoud in Nederland.

13. Het **Veerkamp - van Beek Fonds** verleent subsidie voor het ondersteunen van projecten op het terrein van geschiedenis, met een voorkeur voor genealogie, en op het terrein van monumentenzorg en natuurbehoud.
14. Het **Wim Huijskens en Johanna Boon Fonds** richt zich op het ondersteunen van projecten die de combinatie van natuur en cultuur tot onderwerp hebben.
15. Het **Dinamofonds** ondersteunt projecten op het gebied van dierenwelzijn, natuurbehoud en monumentenzorg. Kleinschalige vrijwilligersprojecten, die met een bescheiden financiële ondersteuning hun doel kunnen bereiken, genieten een zekere voorkeur.

6.4 Sponsoring

Bij plaatselijke instellingen, bedrijven en particulieren kan financiële ondersteuning worden gevraagd bij incidentele projecten op het gebied van restauratie en herstel, publiekspresentatie etc. Ook kan worden gedacht aan het sponsoren van de werkzaamheden van een groep vrijwilligers, die zich bezig houdt met de instandhouding, documentatie en historisch onderzoek van begraafplaatsen. Dit kan financieel, maar ook in de vorm van goederen en diensten (gereedschappen, digitale ondersteuning, beplanting, etc.etc.).

6.5 Zelf een stichting of fonds oprichten

Vanuit particulier initiatief kan een stichting, een fonds of een vereniging van vrienden worden opgericht die via sponsors, donaties en contributies de financiering van herstel of onderzoek kan mogelijk maken. Wellicht kunnen ook hierin de plaatselijke historische kringen een rol van betekenis spelen. Zo'n stichting is ook belangrijk voor het creëren en behoud van draagvlak, het rekruteren van vrijwilligers en het promoten van de activiteiten.

Stichtingen kunnen door de Belastingdienst worden aangemerkt als een instelling, zoals bedoeld in art.24, lid 4 van de Successiewet 1956. Dat betekent dat schenkingen aan de stichting aftrekbaar zijn.

In hoofdstuk 5 wordt een overzicht gegeven van een aantal succesvolle stichtingen die zich bezig houden met de instandhouding van historische begraafplaatsen.

6.6 Nabestaanden

Nabestaanden zouden benaderd kunnen worden om hun interesse te wekken voor de instandhouding of het herstel ("adoptie") van de grafmonumenten en graven van hun verwanten, ook wanneer de grafrechten al lang gelegen zijn vervallen. Hiermee is onder meer in Deventer ervaring opgedaan (zie: Stichting Oude Deventer Begraafplaatsen). Niet alleen kan worden gedacht aan het meefinancieren van een restauratie of aan het doen van een eenmalige of jaarlijkse donatie voor onderhoud. Ook kan aan nabestaande om actieve deelname aan het onderhoud van een graf worden gevraagd.

Bij het opsporen / oproepen van nabestaanden (ook in het buitenland!) kan internet (of de moderne social-media) een belangrijke rol spelen. Bij deze vorm van communicatie is het van belang om rekening te houden met de opvattingen en gevoelens van nabestaanden. Ook de geloofsovertuiging kan van invloed zijn op de houding die ten aanzien van initiatieven wordt ingenomen. Het is verstandig om voorafgaand aan het benaderen van nabestaanden te informeren bij stakeholders (bijv. kerkelijke gemeenschap) naar de verwachte receptie van een initiatief. Daarnaast dient nagedacht te worden of het benaderen van nabestaanden op een actieve of een meer passieve manier wordt aangepakt.

De Stichting Oude Algemene Begraafplaats Zeist geeft bijvoorbeeld op haar website aan contacten met nabestaanden op prijs te stellen om de betrokkenheid met het publiek te vergroten en om verder achteruitgaan van de oude graven te voorkomen. Een van de acties was het plaatsen van een oproep in de lokale en regionale media aan nabestaande om zich te melden.

Ook werkt de stichting aan een adoptieregister. Hiermee is het mogelijk dat geïnteresseerden een graf krijgen toegewezen, waarvoor zij het (achterstallig) onderhoud betalen.

6.7 Nieuw gebruik

Al eerder is gewezen op de mogelijkheden om oude (gesloten) begraafplaatsen door hernieuwd gebruik weer "nieuw leven in te blazen". Het toestaan van nieuwe bijzettingen leidt tot inkomsten, die kunnen worden ingezet voor de instandhouding van de cultuurhistorisch waardevolle elementen. Ook hier is het benaderen van nabestaanden over de mogelijkheid te zijner tijd van het familiegraf (of aanpalende graflocaties) gebruik te kunnen maken van veel belang.

A

B

*NB Het maken en de Leucaanten van de slingers
van de Poort, behoort by het Wastiewerk zodat
alleen de Poort zonder slingers wordt aanbetaald*

60 Palmier

7 ERFGOED VOOR IEDEREEN

7.1 Draagvlakvergroting

Voor duurzame instandhouding is een breed draagvlak noodzakelijk. Huidige én toekomstige generaties en gebruikers moeten overtuigd zijn van het belang te investeren in en te waken voor het behoud van erfgoed. Daarbij is de bekendheid van het erfgoed een eerste vereiste. Onbekend maakt immers onbemind.

In veel Nederlandse gemeenten mogen historische begraafplaatsen zich inmiddels verheugen in een toenemende belangstelling. Professionals en vrijwilligers zijn op de been gebracht om dit boeiende erfgoed in kaart te brengen, te onderhouden en te herstellen. Ook wordt veel aandacht besteed aan het uitdragen van kennis, of het nu gaat om informatie over de ontwikkelingsgeschiedenis van het terrein, de bijzondere grafmonumenten en degenen die er begraven zijn of het waardevolle groen.

7.2 Informatievoorziening

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan verschillende manieren van informatieoverdracht en het bekendheid geven aan de historische begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst. Aan de terreinen zijn mooie verhalen verbonden: over de wijze van ter aarde bestellen, specifieke tradities en gebruiken, de smaak van de bevolking in de keuze van hun graftekens en de betekenis van symbolen. Verhalen over de mensen die er begraven liggen, hun families en de plek waar ze woonden. Denk aan de boerderijnamen, die op veel grafstenen zijn vermeld. Herinneringen aan slachtoffers, verzetsstrijders en militairen uit de Tweede Wereldoorlog.

Veel informatie is al voorhanden, in plaatselijke literatuur of in collecties van de gemeente en de heemkundekringen. Er ligt ook nog veel onontgonnen onderzoeksgebied, zoals inventarisaties en documentaties van alle graven, de verwickelingen rond de stichting van de terreinen, het optekenen van verhalen over vroegere begrafenisgebruiken en het werk van bijvoorbeeld de plaatselijke grafdelver, etc. Hier ligt een belangrijke taak voor de lokale historici om een en ander in kaart te brengen.

Gewapend met adequate kennis en boeiende verhalen kan het geïnteresseerde publiek tegemoet worden getreden. In dit hoofdstuk wordt een aantal mogelijkheden voor het voetlicht gebracht.

7.3 Begraafplaatsen en ander erfgoed

De negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst zijn slechts een onderdeel in een lange geschiedenis van de manier waarop men in het verleden omging met de dood en de overledenen. Hiervan zijn overal in de gemeente sporen bewaard gebleven: grafheuvels, de restanten van prehistorische urnenvelden, de kerkhoven rond de middeleeuwse dorpskerken, twee grafzerken uit 1556 en 1557 in de Antoniuskerk te Vorden, een priesterzerk uit 1558 in het koor van de Sint Joriskerk te (Voor-)Drempt, relictten van reeds lang verdwenen dodenakkers, objecten en archiefstukken in de museale en archiefcollecties en in de verhalen van de mensen die er wonen.

Het is belangrijk om de historische begraafplaatsen in deze bredere context te blijven zien en het erfgoed met elkaar te verbinden. Het maakt het verhaal van de oude begraafplaatsen boeiender en relevanter, zeker als daarbij ook de link met het heden niet wordt vergeten. Het vergelijken van vroeger en nu geeft nieuwe beelden en inzichten.

Ook de verbinding met andere cultuurhistorie in de gemeente is zinvol, zoals het religieus erfgoed (voor de joodse begraafplaatsen is dat vanzelfsprekend) en het monumentale groen. De plaatselijke kerken zouden in de zoektocht naar zingeving voor de hedendaagse bezoekers van de begraafplaatsen een bijdrage kunnen leveren aan de opwaardering van dit bijzondere erfgoed.

7.4 Cultuurtoeristische projecten

Historische begraafplaatsen kunnen een relevante rol spelen in het cultuurtoerisme. Het is van belang er een eigentijdse meerwaarde aan te geven. Toegerust met een goede en eigentijdse informatievoorziening zijn het interessante plekken waar het door de verstilde sfeer, het vele groen en de historische grafmonumenten goed toeven is, een aantrekkelijk (en voor sommigen contemplatief) rustpunt tijdens fiets- of wandeltochten, niet alleen voor bezoekers van buiten, maar (juist) ook voor de mensen uit de regio.

Ook hier is een passende bredere context interessant: als onderdeel van een presentatie van religieus of groen erfgoed, of bijvoorbeeld in combinatie met een ander cultuurhistorisch evenement (expositie in museum, beeldenroute, etc.).

De parkachtige rust met de begravingen bieden mogelijkheden voor overdenkingen en zingeving, bijvoorbeeld ondersteund door korte teksten (gedichten, gedachten, filosofische overpeinzingen).

7.5 Informatieborden, huisstijl

Informatie over de geschiedenis van de betreffende begraafplaats kan op het terrein zelf worden aangeboden via een informatiepaneel, bijvoorbeeld met de belangrijkste geschiedkundige data, een plattegrond met verwijzing naar interessante graven en informatie over bijzondere bomen. Eventueel aanvullende of verdiepende achtergrondinformatie of bijzondere verhalen (via gesproken woord) kunnen via een barcode op het paneel worden aangeboden.

Het geeft een grote meerwaarde om voor de verschillende informatiepanelen op alle terreinen een huisstijl te laten ontwerpen, zodat de items herkenbaar aanwezig zijn en het funeraire erfgoed van de gemeente Bronckhorst als een samenhangend geheel wordt benadrukt. Deze huisstijl zou ook in ander promotie- en foldermateriaal, routes, presentaties en dergelijk terug kunnen keren.

7.6 GPS

Ook kan historisch beeld- en kaartmateriaal worden aangeboden via GPS, dat een koppeling legt tussen de mobiele telefoon van de bezoeker en bijzondere historische collecties. Bij historische grafmonumenten kan men zo aansprekende informatie geven over de (bekende) persoon die er begraven ligt, denk bijvoorbeeld aan de graven van Staring in Vorden, Oltmans in Steenderen en de verschillende oorlogsgraven.

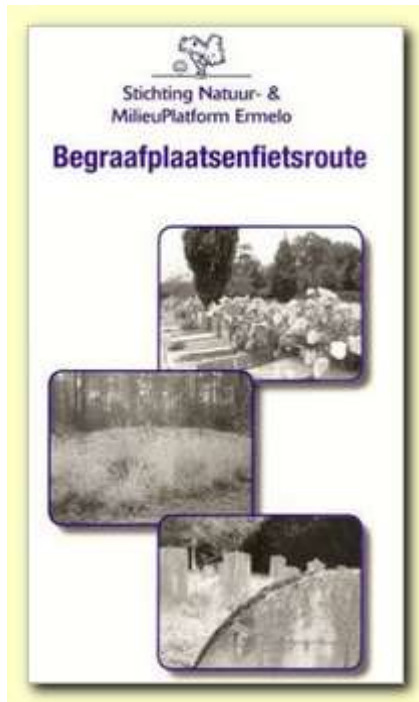
7.7 Fiets- en wandelroutes

In de gemeente Bronckhorst zijn verscheidene fiets- en wandelroutes uitgezet. Vaak leiden deze routes langs monumenten en historische elementen in de dorpen en het cultuurlandschap. Een begraafplaats kan in een fiets- of wandelroute als een plek met een bijzonder verhaal worden opgenomen. Het thema historische begraafplaatsen leent zich echter ook voor een zelfstandig product, met een fietsroute langs alle terreinen en per terrein een voorstel voor een wandeling over het terrein, met korte presentaties van interessante historische graven.

In het boekje kan ook aandacht worden besteed aan verdwenen begraafplaatsen, archeologische sites en de historische kerkgebouwen, waarin en waarbij in het verleden begraven werd. Tevens kan worden gewezen op de verschillende musea, waar herinneringen aan de historische funeraire cultuur worden bewaard. Uiteraard zijn ook hier links met moderne media mogelijk.

Informatie over fietsroutes in de gemeente Bronckhorst op de internetsite www.eropuitinbronckhorst.nl

De stichting Natuur- & MilieuPlatform Ermelo heeft enkele jaren geleden een boekje uitgegeven, waarin een fietsroute langs begraafplaatsen, grafheuvels en urnenvelden is opgenomen (bron: <http://www.nmpermelo.nl>)

7.8 Open Monumentendag

De jaarlijkse Open Monumentendag is bij uitstek de gelegenheid om het bijzondere erfgoed te presenteren aan een breed publiek. Via routes, rondleidingen of op eigen gelegenheid kunnen de bezoekers het verleden ontdekken.

Tijdens de editie van 2012, toen de Open Monumentendag het landelijk thema 'Groen van toen' droeg, werd in de gemeente Bronckhorst de openbare begraafplaats te Vorden opengesteld, waarbij door de beheerder rondleidingen werden verzorgd. Het thema van Open Monumentendag 2014 is "Op reis". Het is de bedoeling stil te staan bij "de invloed die reizen en vervoer hebben gehad en nog steeds hebben op het aanzien van Nederland, de inrichting van het land en de steden, de manier van leven en het forenzen", aldus de website www.openmonumentendag.nl. Tijdens de Open

Monumentendag 2014 kan het funeraire erfgoed in de gemeente Bronckhorst onder de aandacht worden gebracht, door bijvoorbeeld dodenwegen voor het voetlicht te brengen. Dit type wegen lag tussen buurtschappen en oude dorpskernen en werd gebruikt om overledenen naar hun laatste rustplaats te brengen. Een voorbeeld is de Barinkweg die in het verleden dienst deed als dodenweg tussen Heideveld en Zelhem. In de dorpskern van Steenderen heeft het pad tussen de Sint-Remigius en de Algemene Begraafplaats een vergelijkbare functie gehad. Ook lanen rondom de Algemene Begraafplaats vervullen sinds de aanleg een belangrijke rol in rituelen en tradities die verbonden zijn met het begraven. Fraaie lanen, die op Open Monumentendag als onderdeel van een erfgoedroute opgenomen zouden kunnen worden, zijn het laantje van de begraafplaats van Wichmond en de laan aan de noordzijde van de begraafplaats van Hengelo.

Tijdens Open Monumentendag 2012 werden rondleidingen gegeven over het monumentaal kerkhof te Stadskanaal (bron: www.kanaalstreek.nl)

7.9 Rondleidingen

Het publiek kan op bijzondere momenten of gelegenheden (Open Monumentendagen, een dag als Allerzielen) of op verzoek via een georganiseerde rondleiding kennis maken met het funeraire erfgoed. Hierbij kan door de rondleider informatie worden aangeboden over de geschiedenis van het terrein, de bijzondere grafmonumenten en personen, die op het terrein begraven liggen. Ook kan er aandacht zijn voor de natuurwaarden, met name op de terreinen die veel historisch groen bezitten. Rondleiders, bijvoorbeeld gerekruteerd uit de historische kringen, dienen goed in de bijzondere materie te worden opgeleid.

7.10 Website

Er zijn verschillende websites, die –soms vanuit uiteenlopende invalshoeken- aandacht besteden aan het funeraire erfgoed.

Enkele voorbeelden:

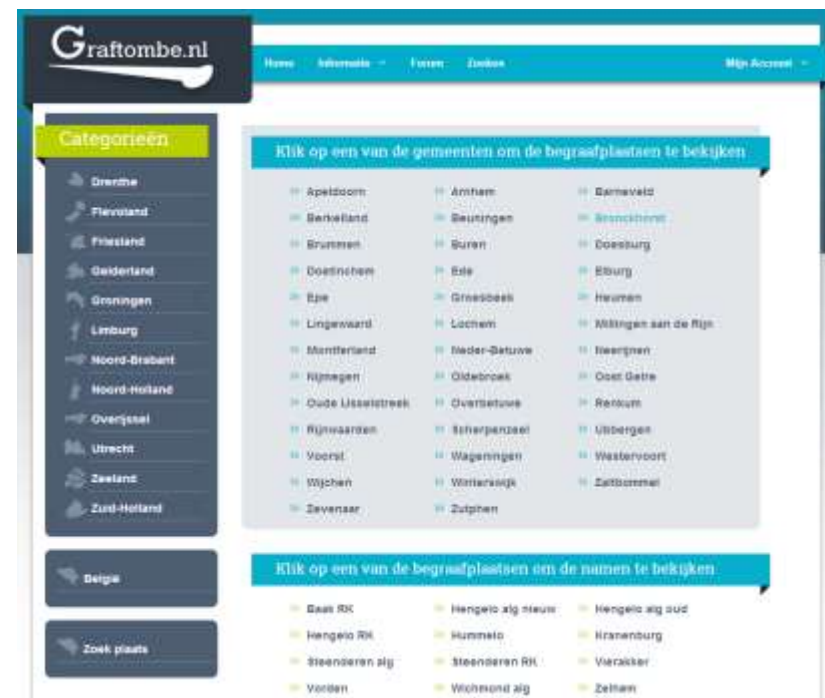
www.dodenakkers.nl, de website van de stichting Dodenakkers, www.terebinth.nl en www.begraafplaats.org. www.graftombe.nl: het doel van deze website is zoveel mogelijk begraafplaatsen en kerkhoven in Nederland te digitaliseren en deze informatie gratis via internet ter beschikking te stellen voor genealogen en andere belangstellenden. Algemene begraafplaatsen en Joodse begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst zijn in de collectie opgenomen.

www.online-begraafplaatsen.nl: Dit project (voorheen zerken.nl) heeft eveneens het doel om informatie over begraafplaatsen aan de genealogisch onderzoeker beschikbaar te stellen. Een andere doelgroep wordt gevormd door de geïnteresseerde familieleden en andere nabestaanden. In veel gevallen leveren lokale historische verenigingen de input. Op deze site zijn de Algemene begraafplaatsen en Joodse begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst niet vertegenwoordigd. Wel is informatie opgenomen over de begraafplaats in Voor-Drempt en de Rooms-katholieke Begraafplaats in Hengelo.

www.genealogiedomein.nl: deze site biedt informatie over genealogie in de Achterhoek. Op deze site zijn onder meer gegevens te vinden over inwoners van de dorpen in de gemeente Bronckhorst, die aan het einde van de achttiende eeuw en begin van de negentiende eeuw zijn overleden en begraven.

Veel stichtingen en werkgroepen die zich bezighouden met de instandhouding en het onderzoek van individuele begraafplaatsen, hebben een eigen website ontwikkeld, waarop informatie wordt aangeboden en uitgewisseld over de werkzaamheden en allerlei historische aspecten. Ook hier is vaak een catalogusachtige presentatie van de grafmonumenten aan gekoppeld. Een goede zoekmachine en een forum, waarop vragen kunnen worden beantwoord, zijn handige instrumenten.

In Lochem presenteert de Werkgroep Oude Begraafplaats zich op de website van het Historisch Genootschap Lochem-Laren-Barchem, waar de groep een onderdeel van is. Monumentenbelangen Winterswijk heeft op haar website veel informatie verzameld over de Oude Algemene Begraafplaats, met overzichten van de begravingen en veel fotomateriaal. In de gemeente Brockhorst wordt op dit moment geen oude begraafplaats op een eigen website gepresenteerd. Wel is informatie over de Algemene Begraafplaats in Vorden en de Joodse Begraafplaats in Bronckhorst beschikbaar gesteld via Wikipedia.

De begraafplaatsen van gemeente Bronckhorst op de website www.graftombe.nl

7.11 Lezingen, publicaties, presentaties, promotie

Het spreekt vanzelf dat de kennis over de historische begraafplaatsen ook via traditionele manieren kan worden overgebracht op het publiek, bijvoorbeeld via lezingen en presentaties door deskundigen van werkgroepen, gemeente of een vereniging als De Terebinth. Ook een goed uitgevoerde publicatie (artikelen in plaatselijke tijdschriften, boeken, folders) draagt veel bij aan het draagvlak voor behoud van historische begraafplaatsen.

In Doetinchem heeft de Stichting Behoud Stads- en Ambtbegraafplaats Doetinchem een fraai boek uitgegeven over deze twee historische terreinen. Naast aandacht voor de historie en de graven gaat het boek ook in op behoud en beheer. Ook in vele andere gemeenten zijn inmiddels interessante publicaties over oude kerkhoven en begraafplaatsen verschenen.

Talrijke presentatievormen zijn denkbaar, om funerair erfgoed onder de aandacht te brengen van een breed publiek. Het tonen van relictten kan bijvoorbeeld gecombineerd worden met verhalen over rituelen en tradities die van oudsher een rol spelen in de lokale begrafenis cultuur. Een organisatie als Gelders Erfgoed vormt een potentiële partner om het tastbare funeraire erfgoed in combinatie met het immaterieel erfgoed op een innovatieve en duurzame wijze te presenteren en te ontwikkelen. Vanaf mei 2014 loopt bij Gelders Erfgoed bijvoorbeeld het project 'een wagen vol verhalen', waarin inwoners van de provincie Gelderland worden gevraagd om bijdragen over hun tradities en gebruiken te plaatsen op een speciale website. Eén van de thema's waarin de verhalen ondergebracht kunnen worden, is 'van wieg tot graf'. Bij een project of evenement dat zich richt op het beleefbaar maken van funerair erfgoed in de gemeente Bronckhorst, kan een communicatietraject rondom immaterieel erfgoed een verrijking vormen.

Lokale partijen die een belangrijke rol spelen bij de promotie van cultuur en erfgoed in de gemeente Bronckhorst zijn Bureau Hengelo en de VVV. Een voorbeeld van streekpromotie vormt de site van www.achterhoekpromotie.nl. Deze site biedt ook een overzicht van toeristische bezienswaardigheden binnen de gemeenten in deze regio. Op dit moment is op deze site reeds een verwijzing opgenomen naar de Joodse Begraafplaats te Bronckhorst. Een ander voorbeeld is de website 'Spannende Geschiedenis' die opgezet is door het RBT KAN, Veluws Bureau voor Toerisme, Het Regionaal Bureau voor Toerisme Rivierenland en Gelders Erfgoed.

Een idee zou kunnen zijn om projecten en evenementen rondom het funeraire erfgoed in de gemeente Bronckhorst onder de aandacht te brengen middels lokale en regionale promotiesites. In dat geval is het van belang om een promotieorganisatie of beheerder van een website van gerichte informatie te voorzien, waarbij de inhoud wordt

afgestemd op de potentiële doelgroep en informatie op een aantrekkelijke wijze wordt gepresenteerd, bijvoorbeeld door het gebruik van aansprekend beeldmateriaal.

De website van Spannende Geschiedenis (bron: www.spannendegeschiedenis.nl)

Regiomarketing via de website van www.achterhoekpromotie.nl. De Joodse begraafplaats te Bronckhorst is opgenomen als bezienswaardigheid

7.12 Bronckhorstse musea

Het is aan te bevelen om te onderzoeken in hoeverre de musea in de gemeente Bronckhorst een rol kunnen spelen bij de promotie van het funeraire erfgoed.

Wellicht is het mogelijk een tijdelijke expositie over één of meer begraafplaatsen of over begrafenisgebruiken in de gemeente Bronckhorst in te richten. Er zullen in de collecties van de regionale archieven (Zutphen, Doetinchem), het Heiligenbeeldenmuseum te Kranenburg en archieven van de kerken in de gemeente ongetwijfeld boeiende objecten, stukken en foto's te vinden zijn die aan het publiek kunnen worden getoond. Ook kan samenwerking worden gezocht met Museum Margaratha te Laag Keppel. Dit museum bezit een grote collectie religieuze voorwerpen, waaronder kruisbeelden, beelden van Heiligen, beelden van engelen en kerkaltaars. Museum Smedekinck heeft met de collectie van de Archeologische Werkgroep Zelhem bijzondere informatie over de funeraire cultuur in de prehistorie. Het Achterhoeks Museum 1940-1945 kan wellicht een rol spelen bij de informatievoorziening rond de oorlogsgraven op de verschillende begraafplaatsen.

Wellicht kunnen de musea ook worden ingeschakeld bij het inrichten van kleine exposities op de terreinen zelf. Overwogen kan worden om (tijdelijk) een baarhuisje in gebruik te nemen als eenvoudige tentoonstellingsruimte. Hier kunnen bijvoorbeeld bijzondere graftekenfragmenten of kwetsbare objecten worden bewaard. Denk aan de houten graftekens, die op enkele terreinen nog te vinden zijn. Ten slotte zouden de musea ook een rol kunnen spelen in het conserveren en bewaren van bijzondere artefacten, zoals de voor verschillende begraafplaatsen zo karakteristieke houten graftekens of graftrommels.

Logo's van het Heiligenbeeldenmuseum te Kranenburg (bron: www.vir2biz.nl) en Museum Smedekinck (bron: website.museumsmedekinck.nl).

7.13 Oudheidkundige en Historische Kringen

De gemeente Bronckhorst telt vijf oudheidkundige kringen en historische verenigingen:

- Oudheidkundige vereniging Salehem;
- Oudheidkundige vereniging Hengelo Gelderland;
- Historische vereniging Steenderen;
- Historische vereniging Oude Vorden;
- Historische vereniging Stad en Ambt Doesborgh (dekt ook het gebied van de voormalige gemeenten Hummelo en Keppel).

Deze verenigingen leggen zich toe op het bestuderen en vastleggen van gegevens op het gebied van de streektaal, streekhistorie, folklore, genealogie, archeologie, historische gebouwen en cultuurlandschap. Binnen de doelstellingen van deze verenigingen zou ook onderzoek en instandhouding van de historische begraafplaatsen een belangrijk thema kunnen zijn. Verscheidene historische verenigingen in Nederland hebben, zoals elders in dit rapport beschreven, een speciale werkgroep opgericht die zich richt op promotie, historisch onderzoek van de terreinen of met hand- en spandiensten onderhouds- en herstelwerkzaamheden uit voert op de terreinen zelf. Vereniging De Terebinth kan deze werkzaamheden ondersteunen.

Het artikel 'Algemene begraafplaats Zelhem', dat op de website van de Historische Vereniging Oud Zelhem (<http://www.oudzelhem.nl>) is geplaatst, vormt een fraai voorbeeld van de presentatie van uitgevoerd onderzoek naar een historische begraafplaats in de gemeente Bronckhorst. Aan de hand van de notulen van raadsvergaderingen in 1828 en 1829, ontstaat een goed beeld van de keuzen ten aanzien van de aanleg en inrichting van de Algemene Begraafplaats te Zelhem, alsmede het gebruik en onderhoud. De ruimtelijke ontwikkeling van deze begraafplaats wordt op de website van de Historische Vereniging Oud Zelhem weergegeven door de opname van verschillende historische kaartfragmenten en luchtfoto's. Bovendien is een digitaal raadpleegbaar register opgesteld, waarbij gegevens uit het bevolkingsregister zijn gekoppeld aan kadastrale gegevens van de overledenen. Het register is zowel op naam, als op grafnummer te raadplegen.

8 JONG BEGINNEN: EDUCATIE

8.1 Educatieve projecten

De oude begraafplaatsen vertellen veel over de geschiedenis van de inwoners van de gemeente Bronckhorst. Aan de grafmonumenten is de status van de overledenen afleesbaar. De rijke burgers en boeren konden zich voorname graftekens veroorloven, voor de armen was vaak niet meer dan een houten monumentje bereikbaar en de allerarmsten werden begraven in gezamenlijke graven. Graftypen, symbolen en opschriften zijn de getuigen van lange tradities en gewoonten.

Op de grafstenen staat informatie over geboorte- en sterfjaren, beroepen en familiebanden en vaak is te zien of de begraven katholiek of protestant was. De boeren uit de omgeving lieten vaak de boerderijnaam op het graf aanbrengen. Kindergrafjes vertellen over de veel voorkomende zuigelingen- en kindersterfte in het verleden. Dan zijn er nog de graven van de bekende ingezetenen, notabelen en bekende families, bijzondere gemeenschappen (de joodse begraafplaatsen!), maar ook dominees, schoolhoofden, artsen, oorlogsslachtoffers, verzetsstrijders en militairen, alle met hun eigen boeiende verhaal.

Ook zijn de begraafplaatsen vaak fraaie groene locaties met een bijzondere flora en fauna, die het beleven meer dan waard is.

Lesbrieven en lespakketten

Alle reden dus om te kijken in hoeverre deze bijzondere projecten meer onder de aandacht kunnen worden gebracht van de jeugd in de gemeente Bronckhorst. Dat kan bijvoorbeeld door het ontwikkelen van lesbrieven of lespakketten over de begrafenisgebruiken in het verleden, het begraven in en rond de kerk, het ontstaan van de “buitenbegraafplaatsen” in de negentiende eeuw, bijzondere grafmonumenten, het mooie groen en het belang om dat alles op een goede manier in stand te houden.

Een bezoekje aan de terreinen is daarbij natuurlijk een must, bijvoorbeeld aan de hand van speciaal ontwikkelde ontdekkingsroutes en opdrachten, op zoek naar bijzondere opschriften, beroepen, symbolen, etc. Ook valt te denken aan fotografie- en poëzieopdrachten.

Voorbeeld: lesbrief voor basisscholen over erfgoed van de regio: bruiloften en tradities. De lesmap 'Boerenbrulfte' is samengesteld door de afdelingen educatie van Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers en Regionaal Archief Zutphen. Een vergelijkbaar lespakket over begrafenisrituelen is zeer goed denkbaar (bron: www.contact.nl)

gemeente Bronckhorst
Berging vliegtuigwrak Zelhem

Startpagina
Nieuws
Beeldmateriaal
Linkpagina's
Veel gestelde vragen
Bezoeken?
Bronckhorst.nl - home

Startpagina | Contact | A1A | Reag contact

August 1945
World War II - end

Lespakketten
Berging vliegtuigwrak Zelhem | Startpagina | Lespakketten

Speciaal voor kinderen/jongeren uit onze gemeente, de regio Achterhoek en de provincie Gelderland zat het voorbereidingsteam vliegtuigberging Bronckhorst (Achterhoek Historie en Educatie) zich in om rond het bergingsproject inspirerende (digitale) lespakketten te ontwikkelen met belangrijke informatie over de crash, de luchtknot en hun missie. Maar ook over de jonge vliegers uit verschillende landen (o.a. Australië en Engeland) en hun bevestigingen om zich beschikbaar te stellen voor dergelijk gevaarlijk werk, en over de bewoners op de grond die de crash meemaakten. Hiervoor wilden wij een nog onbekend stukje historie dat van de luchtoorlog en de wijze waarop die de Achterhoek raakte, in beeld brengen. Om ervan te leren voor de toekomst, met in de bedoeling het educatief lespakket voor de scholen in Bronckhorst, de Achterhoek en Gelderland te ondersteunen met een documentaire, ludieke tijds de berging, een expositie en het uitgeven van een boek. Het boek, de expositie en documentaire gaan ook dienen als belangrijke informatie/tradities voor de bezoekers van de bij het project betrokken vrees. de website van de stichting Oud Zelhem, en andere geïnteresseerden, nu en in de komende jaren.

Voorbeeld: lespakket voor basisscholieren over vliegtuigcrashes tijdens de Tweede Wereldoorlog, zoals samengesteld door de stichting Oud Zelhem (bron: www.bronckhorst.nl)

8.2 Ik mis je zo

Uitgeverij Teachttools geeft een bijzonder lespakket uit met de titel 'Ik mis je zo', een project over afscheid en rouw bij kinderen.

Het project geeft via creatieve schrijfoopdrachten kinderen de kans om ervaringen met afscheid, van welke aard dan ook, persoonlijk vorm te geven en met elkaar te delen. Ook is het mogelijk dat persoonlijke vertelvoorstellingen van oudere mensen met verschillende culturele achtergronden de basis vormen voor een klassikaal filosofisch gesprek over "missen". De leerlingen maak via het project "in een onbeladen sfeer" kennis met de geschiedenis van begraafplaatsen.

Tot de activiteiten behoren naast schrijf- en discussieopdrachten, het maken van een tentoonstelling of gedichten ook een wandeling over een begraafplaats.

Meer informatie is te vinden op de website www.teachttools.nl.

Het project 'Ik mis je zo'

8.3 Andere onderwijsprojecten

In paragraaf 4.11 is al gesproken over maatschappelijke stageprojecten voor scholieren in het middelbaar onderwijs. In de gemeente Bronckhorst zou het onderhoud en beheer van historische begraafplaatsen het thema van een maatschappelijke stage kunnen zijn.

Basisschoolleerlingen helpen met het herstel van de beukenhaag op de begraafplaats Ommerschans (gemeente Aalten), een initiatief van de Vereniging Ommerschans, die werkt aan behoud en herstel van het historische gebied Ommerschans (foto: N. Arkes, boswachter Staatsbosbeheer).

Leerlingen zijn bezig met het schoonmaken van een grafsteen op de oude begraafplaats in Neede, gemeente Berkelland (foto: Lars Janssen).

Intermezzo 2

Kunstprojecten

Historische begraafplaatsen kunnen op verschillende manieren een rol spelen in kunst- en culturele projecten. Ze kunnen het onderwerp van verbeelding zijn, maar ook een locatie waar kunst getoond wordt.

Te denken valt aan:

- Fotografieopdrachten en –wedstrijden (ook voor scholieren);
- Het schrijven van poëzie en verhalen rondom het thema dood en begraven;
- Het in kaart brengen van de kunstzinnige uitingen op begraafplaatsen, zoals het werk van (plaatselijk) bekende beeldhouwers, werkplaatsen, architecten;
- Het exposeren van contextueel verwante kunst (sculptuur, objecten, gedichten);
- Het stimuleren van kunstzinnige uitingen op nieuwe graven;

In de zomer van 2011 konden bezoekers van de begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam genieten van een aantal tijdelijk geplaatste beelden, onderdeel van de expositie “Een beeld als symbool”. De 15 beelden gaven uitdrukking aan emoties en gedachten die met leven en dood te maken hebben.

Boven: poëzie op een begraafplaats. Beneden: grafsculptuur door kunstenaar Pieter van Staveren. Het monument was opgenomen in een open atelieroute in de gemeente Borssele (Kunstsporen in de Zak).

9 HANDREIKINGEN

9.1 Inleiding

Dit hoofdstuk presenteert een visie op de instandhouding van de historische begraafplaatsen in de gemeente Bronckhorst. Het hoofdstuk bevat handreikingen om deze waardevolle terreinen een impuls te geven, ten einde ze voor de toekomst veilig te stellen. Een belangrijke vraag die hieraan ten grondslag ligt, is hoe de cultuurhistorische waarden binnen een realistisch en financieel haalbaar scenario in stand gehouden kunnen worden. Tegelijkertijd wordt verkend hoe aan de begraafplaatsen een eigentijdse meerwaarde kan worden gegeven door een bewuste omgang met cultuurhistorische waarden.

Op hoofdlijnen kan voor een verkennend onderzoek naar de mogelijkheden tot instandhouding een aantal aspecten worden onderscheiden, die in de navolgende paragrafen verder uitgewerkt zullen worden:

- inventarisatie cultuurhistorische waarden: wat zijn de dragende elementen, de meest bijzondere graven en de zaken in de structuur die bij de instandhouding van een terrein speciale aandacht moeten krijgen?
- verkenning schade en oorzaken: hoe ligt een terrein er bij? Hoe is de staat van onderhoud, wat zijn de schades aan de graven en welke factoren zijn te onderscheiden die schade veroorzaken?
- aanpak van schade: welke objecten of onderdelen van het terrein moeten worden hersteld en welke niet, wanneer moet er ingegrepen worden en op welke wijze?
- visievorming: suggesties voor de ontwikkeling van een cultuurhistorische en ruimtelijke visie op het terrein. Hoe kan met waarden worden omgegaan, welke keuzes kunnen gemaakt worden ten aanzien van herstel, consolidatie en gecontroleerd verval;
- raming herstellkosten: wat zijn de financiële consequenties van de voorgestelde herstelaanpak?
- Samenwerking en financiering: de inzet van vrijwilligers komt aan bod, alsook enkele suggesties ten aanzien van de financiering.
- draagvlak: op welke wijzen kan het bijzondere erfgoed op begraafplaatsen gepresenteerd worden?

9.2 Inventarisatie cultuurhistorische waarden

Door middel van een cultuurhistorisch onderzoek van een historische begraafplaats kan worden vastgesteld welke waarden aanwezig zijn op een terrein. Terreinen kunnen afzonderlijk geïnventariseerd, beschreven en gewaardeerd worden in een zogenaamde redengevende beschrijving. Dit waardenstellend document vormt het uitgangspunt voor de mogelijke aanwijzing van een begraafplaatsen als monument. Een redengevende beschrijving geeft informatie over de historische context, beschrijft het terrein en zich daarin bevindende structuren, de belangrijkste groenelementen en andere artefacten. Daarnaast wordt een selectie gemaakt van de meest interessante grafmonumenten op het terrein, waarbij vooral de bijzondere vormgeving leidend zal zijn, maar in enkele gevallen ook de aandacht uit kan gaan naar de historische achtergrond. Geselecteerde graven zullen vanuit (kunst)historisch oogpunt de belangrijkste op de begraafplaats zijn, maar dat betekent niet dat de andere graven geen historische waarden zouden bezitten en niet in stand gehouden behoeven te worden. Wel is de selectie graven richtinggevend in de keuze voor eventueel herstel en instandhouding.

In de gemeente Bronckhorst zijn als onderdeel van dit onderzoek zeven terreinen in kaart gebracht, gewaardeerd en van beschermingsvoorstellen voorzien.

9.3 Verkenning schade en oorzaken aan grafmonumenten

De materiaalkeuze en wijze waarop materialen zijn toegepast zijn sterk bepalend voor de duurzaamheid van grafmonumenten. Daarnaast zijn nog diverse externe factoren te onderscheiden die (mede) tot schade aan de graven leiden. Sommige factoren zijn voor alle graven in vrijwel gelijke mate van toepassing. Andere factoren kunnen juist specifieke materialen of constructies aantasten. Voor een deel ook zijn de schadefactoren uitsluitend willekeurig.

Algemeen voorkomend:

- Veroudering / weersinvloeden / vocht/vorst
- Overwoekering/mos/vervuiling
- Erosie terrein (daardoor blootliggende funderingen)

Specifiek materiaal- of constructiegebonden:

- Onvoldoende/instabiele funderingen
- Materiaalspanningen (samengestelde constructies)
- Aantasting bevestigingsmiddelen

Roest (ijzer)
Houtrot (hout)
Roestende wapening (kunststeen)
Steekvorming (natuursteen)

Incidenteel:

Zettingen met een specifieke oorzaak (bijv. boomwortels of konijnenholen)
Vandalisme
Mechanische schade (vallende takken/stoten/wind?)
Onoordeelkundig herstel (houten hoekje en strips langs voorzijde (Veld NW)
Stormschade, vallende grote takken uit de monumentale lindes

De diverse schadeoorzaken (of combinaties) vragen ook veelal een zeer specifieke aanpak. Daarbij geldt voor de incidentele schades dat duurzaam herstel veelal goed mogelijk is indien de oorzaak kan worden weggenomen of slechts eenmalig is.

Voor de schades die het gevolg zijn van specifieke materiaaltoepassingen of specifieke constructies is duurzaam herstel veelal lastig zonder de karakteristiek van de graven aan te tasten. In veel gevallen geldt dat aanwezige schade hersteld kan worden, maar dat deze op termijn opnieuw kan (en waarschijnlijk zal) ontstaan. Of de bij diverse grafmonumenten zeer beperkte fundering tot schade leidt is van diverse factoren afhankelijk. In veel gevallen is het echter goed mogelijk om de grafmonumenten te stabiliseren of van een nieuwe fundering te voorzien.

Schades als gevolg van de algemeen voorkomende schadeoorzaken kunnen ten dele worden voorkomen en in veel gevallen worden beperkt door regelmatig onderhoud te plegen. Met name vervuiling, overwoekering en terreinerosie zijn goed te beheersen. De invloed van veroudering en weersinvloeden is ook weer sterk afhankelijk van de toegepaste materialen. Een behoorlijke mate van onderhoud zal de gevolgen van deze invloeden ook zeker in veel gevallen kunnen beperken.

Voorbeelden van verschillende soorten schade aan graftekens op de Algemene begraafplaats in Zelhem: een van de fundering losgekomen grafteken, schade aan een gemetselde voetmuur, verwaarloosde graven met ontbrekende elementen en een beschadigde graftrammel.

9.4 Aanpak schade

9.4.1 Wel of niet herstellen?

Voordat tot herstel van aanwezige schade wordt overgegaan moet eerst worden bepaald of herstel gewenst is en wat het einddoel van de werkzaamheden dient te zijn. Hoewel voor vrijwel alle aangetroffen schade geldt dat deze te herstellen is of dat de beschadigde onderdelen overeenkomstig de bestaande uitvoering vervangen kunnen worden, zal dit niet in alle gevallen nodig- en in enkele gevallen wellicht zelfs ongewenst zijn. Patina kan namelijk sterk bijdragen aan de sfeer. Veroudering van graven ondersteunt eerder de karakteristiek van een historische begraafplaats, dan dat deze daar afbreuk aan doet. Een volledige restauratie en herstel van alle aanwezige schade kan ongewenst zijn, temeer daar dit ook tot gevolg kan hebben dat een aanzienlijk deel van het oorspronkelijke materiaal vervangen dient te worden.

Een goed bruikbare insteek voor aanpak van de schade is om het optredende verval te vertragen. Dit kan door belangrijke schadeoorzaken weg te nemen en schade met een groot risico op verergering of schade die kan leiden tot vervolgschade aan andere onderdelen te herstellen. Een dergelijke conserverende aanpak kan het karakter van de begraafplaats intact houden en zal er aan bijdragen dat de begraafplaats gedurende een lange periode behouden zal blijven.

Bij het herstel dient in alle gevallen zorgvuldig te worden bepaald op welke wijze dit dient te worden uitgevoerd om een maximum aan historische waarden te kunnen behouden. Deze historische waarden kunnen echter op verschillende vlakken zijn gelegen. Zo kan een eenvoudig sober graf van belang zijn vanwege de persoon die hier begraven is. Anderzijds kan een anoniem graf van groot belang zijn vanwege de bijzondere uitvoering. Beide situaties zullen tot een andere benadering van het herstel leiden. In het eerste geval is het met name van belang dat het graf herkenbaar blijft en zou eventueel wat meer aandacht aan de belettering gegeven kunnen worden. In het tweede geval is het vooral van belang dat het oorspronkelijke materiaal en de oorspronkelijke opbouw behouden blijven. In dit geval zouden aanvullende verstevigingen tot de mogelijkheden behoren.

In slechte staat verkerend houten grafteken op de begraafplaats in Steenderen.

9.4.2 Ingrijpen of voortschrijdend verval?

Aan de hand van enkele veel voorkomende schades zal hierna worden ingegaan op de vraag of zou moeten worden ingegrepen of dat het beter is om het ingetreden verval toe te staan en niet in te grijpen.

Fundering

Een belangrijke oorzaak van schade betreft de veelal onvoldoende fundering van de zerken en graftekens. In verschillende gevallen uit zich dit door het scheef zakken van de graftekens. Zolang de scheefstand beperkt blijft hoeft dit geen bezwaar te zijn. Wanneer de scheefstand ernstiger wordt bestaat bij de staande graftekens het gevaar van instabiliteit, waardoor de graftekens breken of omvallen. Bij de liggende zerken zal een instabiele fundering bij de meer kwetsbare zerken tot breuk leiden. Vooral wanneer dan vervolgens de afzonderlijke delen verder van elkaar verspreid raken bestaat er een reële kans dat delen verloren raken. Conservering is hier mogelijk door de bestaande fundering te verbeteren of door het aanbrengen van een nieuwe fundering. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor de afzonderlijke onderdelen van de omrandingen van perken die door deze op een nieuwe funderingsplaat te bevestigen weer tot een eenheid gemaakt kunnen worden. In veel gevallen is het goed mogelijk om zonder wijzigingen van de zerken of staande graftekens weer een stabiele situatie te bereiken, mits geen ingrijpend herstel aan de bovengrondse delen nodig is.

Breuk

Bij diverse hardstenen onderdelen kunnen breuken ontstaan. Deze kunnen het gevolg zijn van mechanische invloeden, maar ook komt vaak "steekvorming" voor, waarbij van nature in het materiaal aanwezige spanningen vrij komen met (veelal rechte) scheuren tot gevolg. Hoewel deze scheuren goed reparabel zijn, is het sterk van de situatie afhankelijk of zou moeten worden ingegrepen. Wanneer de scheuren of steken geen risico op vervolgschade opleveren en de stabiliteit van het geheel (met name bij staande graftekens) niet in het geding komt, is reparatie niet noodzakelijk. De reparaties zijn vrijwel onmogelijk volledig onzichtbaar uit te voeren en inherent aan de ouderdom is de nodige schade acceptabel. Wanneer delen volledig los komen te liggen of er het risico ontstaat dat delen instabiel worden zou moeten worden ingegrepen. Voorkeur heeft het dan om de bestaande delen met een natuursteenlijm samen te voegen, waarbij het oppervlak niet wordt aangeheeld. Op deze wijze is goed zichtbaar dat er schade is, maar het samenvoegen van de delen voorkomt verdere schade. Afhankelijk van de locatie van de schade zijn daarbij eventuele aanvullende maatregelen, zoals een nieuwe funderingsplaat of RVS wapeningsstaven denkbaar. Mits vakkundig uitgevoerd hebben deze toevoegingen geen of nauwelijks invloed op het historische karakter.

Matig hersteld gebroken grafteken op de Algemene begraafplaats in Zelhem.

Oproesten

Een veel voorkomende schadeoorzaak betreft het oproesten van de wapening in kunststenen graftekens. Het betreft veelal staande graftekens, maar ook omkaderingen van perken zijn in kunststeen uitgevoerd. De aangetroffen schade is veelal ontstaan door dat de aanwezige wapening is gaan roesten. De volumetoename welke hier het gevolg van is, heeft de steenachtige omhulling kapot gedrukt. Om dit materiaal duurzaam te kunnen herstellen dient de beschadigde wapening te worden vrijgelegd, waarna deze kan worden ontroest en geconserveerd. Vervolgens kan een reparatiemortel worden opgebracht welke wordt voorzien van de gewenste afwerklaag. Met name het vinden van de juiste korrel en kleur voor de afwerking is lastig. Het heeft dan ook de voorkeur om zoveel mogelijk van het afkomende materiaal te gebruiken en deze zo nodig te mengen met nieuw materiaal. Of herstel van de kunststenen onderdelen zou moeten worden uitgevoerd is sterk afhankelijk van de plaats die het beschadigde onderdeel inneemt. Grotere onderdelen zijn veelal wel reparabel, zonder dat al te veel oorspronkelijk materiaal verloren gaat. Bij de onderdelen met een beperkte materiaaldoorsnede komt herstel al gauw neer op totale vernieuwing en dit zou alleen moeten worden gedaan, wanneer desbetreffend onderdeel zeer bepalend is voor een zerk of grafteken, waarvan het voortbestaan voldoende belangrijk wordt geacht.

Grind

Grindvlakken binnen grafperken zijn veelal sterk vermengd met vuil en grond. Dit tast zeer sterk het beeld aan, terwijl dit goed en op betrekkelijk eenvoudige wijze hersteld kan worden zonder fysieke wijzigingen aan de graven. Op basis van het bestaande grind zou zeer nauwkeurig de toegepaste samenstelling wat betreft korrelgrootte, kleur en structuur bepaald moeten worden. Hiermee zou het bestaande grindbed aangevuld of vernieuwd kunnen worden. Om een snelle vermenging met de onderliggende grond te voorkomen zou bij het ontbreken van een dichte bodem onder het perk een antiworteldoek toegepast kunnen worden. Daarbij is het wel zaak dat dit doek volledig door het grind wordt afgedekt.

Breukschades aan grafzerken op de Algemene begraafplaats in Vorden.

Groen

Of bestaande groenelementen zouden moeten worden aangepakt is zeer sterk afhankelijk van de aard van het groen en de vraag of de huidige situatie tot schade aan de graven leidt. Wanneer het elementen betreft die geen directe relatie hebben met het omliggende graf is aanpassing door terugsnoeien of, in geval van ernstige schade, kappen mogelijk. Wanneer echter het groen in belangrijke mate deel uitmaakt van de aanleg van het terrein of eventueel behoort bij de aanleg van het graf zou men eerder terughoudend moeten zijn bij het doorvoeren van wijzigingen. Per situatie zou moeten worden vastgesteld of de begroeiing van belang is. Indien dit het geval is zou de mate van schade die ontstaat door het groen leidend kunnen zijn bij het bepalen van de werkwijze. Denkbaar is bijvoorbeeld een beperkte verplaatsing van een zerk om zo schade door het groeiende wortelstelsel van de nabij gelegen boom te voorkomen. In een ander geval zal schade aan het "gebouwde" deel van het graf geaccepteerd kunnen worden ten gunste van het groen.

Voor alle op een terrein aanwezige gras van zowel de grafvelden als ook voorkomend als bodembedekking binnen de grafperken, geldt dat dit regelmatig onderhouden zou moeten worden. Hiermee wordt voorkomen dat liggende delen overwoekerd raken en losse delen zoek raken. De maaimethode dient uiteraard te worden afgestemd op de beperkingen die de aanwezigheid van de vele graven oplegt. Een grote mechanische inzet is zeker niet wenselijk omdat daarmee een groot risico op schade aan de graven ontstaat.

9.5 Visievorming

Deze paragraaf geeft praktische suggesties voor de ontwikkeling van een cultuurhistorische en ruimtelijke visie op historische begraafplaatsen. Hoe kan met waarden worden omgegaan, welke keuzes kunnen worden gemaakt ten aanzien van herstel, consolidatie en gecontroleerd verval. De inzet van vrijwilligers komt aan bod, het zoeken naar financiën en het mogelijk maken van nieuw gebruik. Ten slotte wordt ingegaan op de presentatie van het bijzondere cultuurhistorische erfgoed.

9.5.1 Waarden beschermen

Op grond van een cultuurhistorische analyse en daaruit voortvloeiende redengevende beschrijving is het mogelijk om een terrein (en daarin gelegen artefacten en structuren) te beschermen als gemeentelijk monument. Daartoe dient een aanwijzingsprocedure te worden doorlopen.

9.5.2 Instandhouding

Uitgangspunt bij visievorming dient te zijn, dat de belangrijkste cultuurhistorische en ruimtelijke waarden van een begraafplaats in stand worden gehouden worden. De essentie van het ensemble dient daarbij als uitgangspunt genomen te worden. Aandacht is nodig voor:

De kenmerkende, dragende fysieke elementen van een terrein:

- De hoofdstructuur en ontsluiting van het terrein;
- Het padenstelsel;
- De toegangspoort en delen van de oorspronkelijke omheining;
- Het baarhuisje;
- De historische grafmonumenten;

Karakteristieke aspecten:

- De karakteristieke inrichting van een terrein;
- De vormgeving van de grafmonumenten;
- De beeldwaarde van het totale ensemble en de belevingswaarde voor de omgeving;

Overige waarden:

- groengebied in de bebouwde kom, groene long;
- plaats van bezinning en contemplatie;
- historisch-documentaire waarde.

Het is zeer aan te bevelen om aan een instandhoudingswens de voorwaarde te verbinden, dat er een toegankelijke, waardige en zinvolle gedenkplaats wordt geschapen, waarin verleden en heden elkaar respectvol tegemoet treden, een plaats met een rijke cultuurhistorie, maar ook een met een eigentijdse meerwaarde voor de gemeenschap. Vanuit die gedachte zouden nieuwe functies aan het terrein kunnen worden toegevoegd.

9.5.3 Restauratie / herstel, consolidatie of verval?

Al naar gelang de staat van verval en de cultuurhistorische betekenis van de artefacten in het terrein moeten er duidelijke keuzes worden gemaakt ten aanzien van de aanpak van de begraafplaats. Een complete restauratie van het terrein en alle onderdelen is

geen uitgangspunt. Daarvoor ontbreken veelal de financiële middelen en bovendien is in de regel niet alles waardevol genoeg. Daarnaast mag op historische begraafplaatsen de tand des tijds zichtbaar zijn. De sleetsheid, de verwerking door de elementen en de nadrukkelijk aanwezige natuur bepalen deels de charme en het aantrekkelijke karakter van een historische begraafplaats.

De aanpak kan variëren van partieel ingrijpend herstel (restauratieve aanpak) tot eenvoudige reparaties, consoliderend herstel, regulier onderhoud en maatregelen om verval te voorkomen. Restauratie / ingrijpend herstel dient alleen te worden ingezet bij de meest waardevolle onderdelen, die anders door voortschrijdend verval verloren zullen gaan.

Zoals in paragraaf 9.4 is aangegeven dient een restauratieve aanpak met veel terughoudendheid gepaard te gaan om de bijzondere sfeer op de begraafplaats niet te veel aan te tasten. Van “terugrestaureren” dient men zoveel mogelijk af te zien. Ook kunnen samenhangende historische ensembles van graven worden geselecteerd en (terughoudend) hersteld / voor verder verval behoed, dit ten gunste van de beeldwaarde van het terrein.

Voor veel in redelijke staat verkerende grafmonumenten kunnen maatregelen worden genomen om verder verval te voorkomen of te vertragen, zonder dat ingrijpend herstel aan de orde is.

In zeer deplorabele staat (volledig vergaan, in losse onderdelen, incompleet) verkerende graftekens, die geen bijzondere kunstwaarde vertegenwoordigen zouden gericht geruimd kunnen worden en de onderdelen elders op het terrein verzameld en bijvoorbeeld geassembleerd in een herdenkingsteken.

Voorts kan een groot aantal eenvoudige herstelwerkzaamheden en ingrepen worden benoemd, die onmiddellijk van positieve invloed zijn op het totaalbeeld van een terrein:

- Scherper afperken van de paden (randen steken), deels nieuw begrinden van de paden;
- Verwijderen van opslaggroen;
- Zichtbaar maken van geheel overwoekerde graftekens en verwijderen van ander schadelijk groen op de graven;
- Zichtbaar maken / ophalen van verzakte en met gras overgroeide grafranden;
- Het herplaatsen van omgevallen graftekens, het terugzetten van kruizen;
- Het afvoeren van volledig vernielde grafmonumenten; behouden wat waarde heeft;
- Verlijmen van gescheurde grafzerken;

- Het ophalen (zwarten) van moeilijk leesbare opschriften.

Vakbedrijf versus vrijwilliger

Een groot deel van de werkzaamheden op een begraafplaats is vrij eenvoudig en – onder goede begeleiding- door vrijwilligers uit te voeren. Een organisatie als De Terebinth verschaft informatie over de wijze van aanpak. Het is raadzaam deze organisatie tijdig in te schakelen.

Voor de meer complexe restauratieve werkzaamheden is de inzet van een vakbedrijf noodzakelijk. Te denken valt aan het opnieuw funderen van grafmonumenten, het verlijmen van gebroken onderdelen, de restauratie van marmeren platen en opaakglas en het herstellen van kunststeen en wapeningen. Ook de onderhoudswerkzaamheden aan een baarhuis (herstel metsel- en voegwerken, vernieuwen loodaansluitingen en schilderwerk) kunnen het best door een erkend vakbedrijf worden uitgevoerd.

9.5.4 Vrijwilligers organiseren

Het is aan te bevelen om voor de instandhouding van een begraafplaats een groep vrijwilligers te organiseren. De taken van zo'n groep kunnen divers zijn:

- Het samen met de gemeente opstellen van een werk- of beheerplan;
- Het schoonhouden van het terrein en de opstallen;
- Het verrichten van eenvoudige onderhoudswerkzaamheden aan het terrein (paden schonen en nieuw begrinden, onkruid wieden, gras maaien, groen snoeien);
- Het verrichten van eenvoudige werkzaamheden aan de grafmonumenten: terughoudend reinigen, van begroeiing ontdoen, ophalen (zwarten) van teksten; het onder begeleiding uitvoeren van eenvoudige herstelwerkzaamheden; een vrijwilliger met enige bouwtechnische kennis is natuurlijk een pré.
- Het verrichten van onderhoudswerkzaamheden aan het toegangshek;
- Het doen van onderzoek naar de historische begravingen;
- Ontsluiten van informatie en beeldmateriaal via publicatie en/of website;
- Contact onderhouden met nabestaanden;
- Geven van rondleidingen, assistentie bij open dagen, etc.
- Gemeente informeren over ongewenste ontwikkelingen, calamiteiten, etc.

Wie?

Wellicht dat binnen de historische verenigingen vrijwilligers te organiseren zijn?

Verder zou verschillende dorpsgemeenschappen (belangenverenigingen) kunnen worden benaderd of er animo voor deelname is. Een oproep in de plaatselijke krant kan ook werken. De vorm van de organisatie kan die van een stichting zijn of een werkgroep binnen een bestaande organisatie. In Deventer is een overkoepelende organisatie in het leven geroepen voor alle historische begraafplaatsen in de gemeente, met kleinere werkgroepen per begraafplaats. Voor vrijwilligers is een zekere binding (vanwege dorp, familie, confessie) met het betreffende terrein namelijk van groot belang. De vrijwilligers zullen dan ook vooral lokaal (per dorp, gemeenschap) gezocht moeten worden.

Misschien bieden buurgemeenten met vergelijkbare initiatieven inspiratie. In hoofdstuk 5 wordt uitgebreid ingegaan op de inzet van vrijwilligers en komen allerlei initiatieven aan de orde.

Kosten

Voor het merendeel van de vrijwilligers-werkzaamheden zijn de kosten laag tot nihil. Van enkele werkgroepen in den lande is bekend dat daar de gemeente faciliteert met het beschikbaar stellen van tuingereedschap, het afvoeren van snoeiafval en de openstelling van het baarhuis als werkhuisje, inclusief het gebruik van elektra en stromend water. Ook kan de gemeente, in samenwerking met andere instanties en wellicht ondersteund door subsidieverstrekkers, een bijdrage leveren aan projecten op het gebied van kennisoverdracht, presentatie en kunst.

9.5.5 Prioriteiten / ambities

Aan gebreken die in een technische analyse worden geconstateerd, kan een prioritering worden gekoppeld. Sommige problemen zullen minder urgent zijn en om die reden op de langere termijn kunnen worden aangepakt. Een globaal plan van aanpak biedt de mogelijkheid om ambities en keuzes op hoofdlijnen vast te leggen, die vervolgens in een definitief plan van aanpak verfijnd kunnen worden. Hieronder volgt een voorbeeld van een fasering van een denkbeeldig terrein, die in een globaal plan van aanpak opgenomen kan worden.

→*Fase 1 (hoogste prioriteit, maatregelen die snel genomen moeten worden)*

- Herstel en completeren van de omheining, herstel van weggevalle delen van de begroeiing (hagen);
- Het afsluitbaar maken van de entree;
- Het verwijderen van groen, dat direct gevaar oplevert voor bezoekers en

artefacten;

- Zeker stellen van cultuurhistorisch waardevolle artefacten die zonder ingrijpen kunnen verdwijnen (restanten van houten graftekens en bijzondere fragmenten van onherstelbare monumenten). Betreft bijvoorbeeld de graven met de volgnummers x.

→*Fase 2 (minder hoge prioriteit, maar wel op korte termijn starten met aanpak)*

Vervolgens komen aan de orde:

- Het wegwerken van achterstallig onderhoud / herstel van de padenstructuur;
- Snoeien, wieden, etc;
- Het consolideren / behoeden voor verder verval van de belangrijke grafmonumenten;

En verder:

- Het organiseren van een groep vrijwilligers;
- Inschakelen De Terebinth;
- Maken van een plan van definitief plan van aanpak;
- Het zoeken naar budget voor gericht inschakelen van vakbedrijven en bijzondere initiatieven;

In deze fase kunnen vrijwilligers volop worden ingezet.

→*Fase 3 (lage prioriteit, op termijn uit te voeren)*

- Herstel grasvelden, aanvullen terrein en herstel gras;
- Incidentele herstel- en consolidatiewerkzaamheden aan grafmonumenten;
- Regelmatige onderhoudswerkzaamheden aan terrein en artefacten;
- Ontwikkelen van bijzondere initiatieven;

Hiervoor kunnen vrijwilligers worden ingezet, incidenteel ondersteund door gemeente of vakbedrijven.

9.5.6 Contact met nabestaanden zoeken

Voor het uitvoeren van ingrepen, herstel of demontage is het raadzaam contact te zoeken met nabestaanden. Informeer de familieleden die nu nog een graf verzorgen en in goede staat houden. Die graven kunnen intact gelaten worden. Contact zoeken met nabestaanden kan ook voor de praktische uitvoering van het project van nut zijn. Wellicht bestaat er animo zich aan te sluiten bij de vrijwilligersorganisatie die

werkzaamheden gaat verrichten of is men bereid financieel bij te dragen.

9.5.7 Bijzondere initiatieven

Hieronder volgt een overzicht van bijzondere initiatieven die denkbaar zijn om de verblijfsaantrekkelijkheid van een terrein te vergroten en aan een historische begraafplaats een eigentijdse meerwaarde te geven:

- Het afsluitbaar maken van het terrein (bijvoorbeeld na zonsondergang), zodat ongewenst verblijf (en vandalisme / vervuiling) kan worden beperkt;
- Het plaatsen van een informatiepaneel over de geschiedenis van het terrein (ontstaansgeschiedenis, bijzondere personen die er begraven liggen, grafmonumenten, etc.);
- Het samenstellen van een kleine wandelroute over het terrein met gemarkeerde aandachtspunten (eventueel ook in foldervorm of nieuwe media);
- Het plaatsen van inspirerende teksten / gedichten, in relatie tot het contemplatieve karakter van de begraafplaats; eventueel de schooljeugd hierbij betrekken;
- Openstellen tijdens Open Monumentendag, dé kans om breed de aandacht op het bijzondere terrein te vestigen, enthousiasme te kweken en misschien wel potentiële vrijwilligers aan te spreken;
- Het plaatsen van enkele zitbanken, een afvalcontainer en een watertappunt;
- Het zorgvuldig toevoegen van eventuele nieuwe beplanting, passend bij de sober-formele aanleg van het terrein;
- Het plaatsen van nestkasten aan bomen;
- Het plaatsen van een passend kunstwerk of een object, dat is samengesteld uit niet op locatie te behouden fragmenten van grafmonumenten, bijvoorbeeld aan te vullen met plaquette met namen van begravenen;
- Het op kleine schaal mogelijk maken van nieuwe bijzettingen in geruimde of te ruimen delen van het terrein, inrichten van strooivelden, plaatsen van een bescheiden urnenmuur;

10 AMBITIE

In de onderstaande tabel wordt een aanzet gegeven voor de door de gemeente Bronckhorst te volgen ambitie ten aanzien van de zeven onderzochte historische begraafplaatsen. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om het opstarten van plaatsingsprocedures voor de aanwijzing tot gemeentelijk monument, het opstellen van beheerplannen en het herstel van terreinonderdelen, groen, opstallen en grafmonumenten. Ook het ontwikkelen van een informatieve voorzieningen en het betrekken van burgers en andere belangstellenden komen beknopt aan de orde. De tabel is opgezet als een werkdocument en op dit moment nog basaal en door de gemeente of beheerde naar believen uit te breiden of te verfijnen.

Ambitie	1 Algemene begraafplaats Hengelo	2 Algemene begraafplaats Steenderen	3 Algemene begraafplaats Vorden	4 Algemene begraafplaats Wichmond	5 Algemene begraafplaats Zelhem	6 Joodse begraafplaats, Bronkhorst	7 Joodse begraafplaats Vorden
Beleid							
Reeds aangewezen als gemeentelijk monument	X baarhuis	X baarhuis	X beheerders-woning Een grafkelder en zes grafheuvels zijn rijksmonument			X Rijksmonument	
Eveneens beschermen als gemeentelijk monument	X (het gehele historische deel van het terrein)	X (het gehele historische deel van het terrein)	X (het 19 ^{de} -eeuwse gedeelte, en de uitbreidingen uit 1920 en 1936)		X (het 19 ^{de} -eeuwse gedeelte en de uitbreiding uit circa 1920, + een aantal losse elementen)		X (het gehele terrein)
Inventariseren / definiëren van de belangrijkste historische grafmonumenten	Zie selectie bij redengevende beschrijving	Zie selectie bij redengevende beschrijving	Zie selectie bij redengevende beschrijving		Zie selectie bij redengevende beschrijving. Advies: inventarisatie van de historische grafnummertekens.	Alle graftekens	Zie selectie bij redengevende beschrijving
Beheerplan opstellen, waarin cultuurhistorische kwaliteit uitgangspunt is	X	X			X	X	X

Bestaand beheerplan aanvullen t.a.v. omgang met het cultuurhistorisch waardevolle terreingedeelte			X				
Herstel							
Herstel en restauratie omheining gewenst/noodzakelijk							
Plaatsen afsluitbaar hekwerk bij entree, afsluitbaar maken entree							
Wegwerken achterstallig onderhoud / herstel padenstructuur noodzakelijk							X Volgens oude plattegrond was er ooit een pad. Wellicht onderzoek hiernaar doen in het terrein en eventueel weer zichtbaar maken.
Herstellen van de weggevallen delen van de begroeiing (hagen, bomenrijen)	X Herstel het gat in de haag in de noordoosthoek van het 19 ^{de} -eeuwse gedeelte				X Herstel gat in de haag in de noordoosthoek van de uitbreiding uit circa 1920; Herstel lindenreeks langs Kerkhoflaan;		
Terugsnoeien bestaand groen (incidenteel)						X De groenstrook rondom het terrein niet al te zeer laten verdichten. Vroeger was er meer relatie tussen begraafplaats en	

						landschap.	
Herstellen van de monumentale opstallen (baarhuis, metaarhuis)							
Herstel van meest urgente gevallen van beschadigde of sterk verwaarloosde grafmonumenten			X		X		
Zeker stellen van cultuurhistorisch waardevolle artefacten die zonder ingrijpen kunnen verdwijnen			X (restanten houten graftekens, bijzondere fragmenten van onherstelbare monumenten)		X (sterk verweerde houten graftekens, natuurstenen grafnummerstenen)		
Informatie							
Ontwikkelen van een informatie- en presentatieplan, gefaseerd	X	X	X	X	X	X	X
Burgers gemeente Bronckhorst informeren over project en het bijzondere erfgoed; kan eenvoudig opgepakt via aansprekende publicaties in pers; historische kring hierbij inschakelen	X	X	X	X	X	X	X

Oprichten van een organisatie / werkgroep tot behoud en onderzoek; kan per terrein, liefst voor de hele groep of het funeraire erfgoed in de gemeente in het algemeen.	X	X	X	X	X	X	X
Organiseren van groep actieve vrijwilligers die onderhoud historische terreinen en graven op zich nemen.			X		X		
Samenbrengen van alle erfgoedinstellingen en –groepen in de gemeente Bronckhorst en ieders mogelijke inbreng inventariseren	X	X	X	X	X	X	X

11 LITERATUUR/BRONNEN

- *Begraafplaatsen. Richtlijnen voor aanleg, onderhoud en beheer. Ontworpen door de Landelijke Adviescommissie voor kerkhoven en Begraafplaatsen te 's-Gravenhage*, uitgave van de Vereniging van Nederlandse gemeenten, 1951
- Bok, I. en Y. Attema, *Begraafplaatsen als cultuurbezit*, uitgave van de Vereniging de Terebinth, Den Haag 2003.
- Bok, P. de, *Stof tot stof. Begraafplaatsen in Nederland*, Amsterdam 2003.
- Hulsman, R., *Bouwen op de grens. Deel Midden & Oost. Gids voor de funeraire architectuur in Nederland. Flevoland – Gelderland – Utrecht*, Rotterdam 2010, p. p.228.
- Kok, H.L., A. Wille en G. Boerhof, *Begraven en begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan*, Utrecht 1994.
- Kooger, H., *Het Oude Volk. Kroniek van joods leven in de Achterhoek, Liemers en het grensgebied*, Doetinchem 2001
- Kooger, H., "De Joodse begraafplaats te Wildenborch", in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers*, 8 (1985), 87-93.
- Kooger, H., "De Joodse begraafplaats", in: *Vordense Kronyck*, 1 (1982), nr.2.
- Kooger, H., *Joods leven in Bronkhorst, Steenderen, Brummen*, Zutphen 1978.
- Oldeburger-Ebbers, c.s, e.a., *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur*, 4 delen, Rotterdam 1996-2000.
- Oranjewoud, *Onderzoek naar beeldkwaliteit en uitbreidingsmogelijkheden Begraafplaats Vorden*, Bronkhorst, 2005.
- Rijdsdorp, G., *Historische schets III Lambertikerkerk. Van kerkhof tot kerktuin en de grafkelder in de kerk*, Zelhem 2011 (via website www.lambertikerkerk.nl van de protestantse gemeente Zelhem)
- Rijdsdorp, G., *12 eeuwen Lambertikerkerk. Geworteld in de gemeenschap van Zelhem*, Zelhem 2007
- Romers, H., *Achttiende-eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen naar het leven getekend door J. De Beijer, deel I, Gelderland en Overijssel*, Alphen aan den Rijn, 1987.
- Collectie Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Doetinchem, in het bijzonder de archieven van het Gemeentebestuur van Steenderen (1280, inv.nrs. 6, 7, 8 en 9, en 0446, inv.nrs. 898 en 901).
- www.achterhoekpromotie.nl
- www.adwhistorie.nl/gaostok
- www.begraafplaats.org
- www.bronckhorst.nl
- www.chbeheer.nl
- www.dodenakkers.nl
- www.ecal.nu (Erfgoedcentrum Achterhoek Liemers)
- www.eropuitinbronckhorst.nl
- www.gelderland.nl (Provincie Gelderland)
- www.graftombe.nl
- www.online-begraafplaatsen.nl
- www.oudekerkhofroermond.nl
- www.rustplaatsen.nl
- www.sobd.org
- www.spannende-geschiedenis.nl
- www.terebinth.nl
- www.verenigingvanfondsen.nl
- www.vir2biz.nl
- www.watwaswaar.nl

